

פראנץ אופנהיימר

התנועה הקואופרטיבית בעולם ובא"י
בין קפיטליזם וקומוניזם
מבחר כתבים

קיבוץ והקרים מבוא והערות: אברהם יסעור
תרגומים לעברית: ירדיה פלס

ספריית פועלים ★ מכון ליאו בק

התנועה הקואופרטיבית בעולם ובא"י
בין קפיטליזם וקומוניזם
מבחר כתבים

ספרי דעת זמננו בעריכת צבי רענן

קיבוץ והקדים מבוא והערות: אברהם יסעור
תרגומים לעברית: ידידיה פלס

התוכן

- מבוא: פראנץ אופנהיימר – האיש, ההלכה והמעשה (אברהם יסעור) – 7
תאריכים בחיי פראנץ אופנהיימר – 40

חלק ראשון, רעיון הקואופרציה החקלאית – 43

- ★ 44 – בשורת החרות
- ★ 54 – תודעת-האני ותודעת-האנחנו
- ★ 61 – המדינה והיחיד
- ★ 66 – האלהת המדינה
- ★ 77 – ה"אוטופיה כעובדה"

חלק שני, ניסיון הקואופרציה החקלאית בארץ-ישראל – 91

- פרוספקט של החברה היהודית להתיישבות המזרח – 92
- חליפת המכתבים עם תיאודור הרצל 1903-1904 – 95
- ההתיישבות הציונית ויסודותיה – 108
- מרחביה, יישוב שיתופי יהודי בארץ-ישראל – 119 ★
- קניין הציבור וקניין היחיד בקרקעות (1918) – 152
- על ההתיישבות החקלאית – 167
- קואופרטיבים הרמוניים ויריבים – 176
- לא השגנו את מטרתנו במלואה! – 184

חלק שלישי, אוטופיה ומדע – 187

- משמעותה החברתית של ההתאגדות השיתופית – 188 ★
- ★ 207 האגודה השיתופית היצרנית החקלאית – תולדות ותיאוריה
- ★ 222 תנאי-יסוד לשיטת ההתאגדות השיתופית-החקלאית
- ★ 240 יישובים קהילתיים-שיתופיים
- ★ 246 האוטופיה

ביבליוגרפיה – 252

המאמרים המסומנים בכוכב תורגמו לעברית על-ידי ידידיה פלס.

מבוא: פראנץ אופנהיימר – האישי, ההלכה והמעשה*

לנבדי – גלעד, דגן ויוגב
ממשיכי הדרך במרחביה

“אבל אם לא תרצו – הרי כל שסירתי לכם –
אגדה היא ותישאר אגדה. — כל מעשה-אדם
יסודו בחלום וסופו חלום: בנפשו מביא חלמו”.
[ת. הרצל, אלטנזילנדר]

כשביקר פראנץ אופנהיימר במרחביה ביקשוהו חברי הקואופרציה, שהוקמה על פי תכניתו וביזמתו, להביא לפרסום כתביו בעברית¹. והנה, לאחר כשמונים שנה מתגשמת (חלקית) משאלה זו. כשביקר במרחביה כבר היה אופנהיימר איש מדע מכובד וידוע. בשנת 1896 הוא פרסם את ספרו על ההתיישבות השיתופית כפתרון בעיות החברה הקפיטליסטית ובו הניח את היסודות להשקפותיו בעתיד. באותו זמן פרסם ת. הרצל את ספרו שעשה היסטוריה – מדינת היהודים². ראוי להזכיר בהקשר זה גם את ספרו של נ. סירקין, מדינת היהודים הסוציאליסטית³ – שבישר את “הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי” כדרך לבניין הארץ והגשמת הציונות.

אופנהיימר היה איש המדע הקפדן שבהם. כבר בראשית הקריירה המדעית שלו הגדיר את משימתו “להניח יסודות חדשים” ולהשתמש “בחומרים כמעט חדשים” כדי לפתח גישה חדשה: הרי זו “התורה הכלכלית של הסוציאליזם הליברלי”⁴. הוא מזכיר את אדם סמית ואת “השיטה הכבירה של הקולקטיביזם המארכסיסטי” כאת פרשנותו של ריקרדו, אך הוא עצמו פונה לכיוון הסוציאליזם הליברלי, כלומר ל“אמונה באפשרות מימוש סדר חברתי, שיבטיח שלא ינדיווידואליזם הכלכלי תישמרנה זכויותיו והוא ימצא ביטויו בתחרותיות חופשית לחלוטין”; הפועל-יוצא יהיה שרק “סוג אחד ויחיד של הכנסה יישרד: זו ההכנסה מן העבודה”. ליד “הסוציאליזם המדעי” שרווח בימיו, מוזכרת משנתו של ת. הרצקה המנסה “להמציא את הסדר הסוציאליסטי לעתיד” בו הוא מבקר את התחרותיות בין האגודות הקואופרטיביות כדבר ההולם את המגמה האוטופית בכלל. ואילו אופנהיימר גרס שתחרותיות חופשית “מבוקרת ומוסדרת מאליו, מכוחה היא”; בכך הוא ראה “מגמה אימננטית בהתפתחות הכלכלה הקפיטליסטית” וההרמוניה הכלכלית בין האינטרסים תשתרר אם רק תסולק “האלימות החוץ-כלכלית”. הנה כי כן “יתממש הסוציאליזם עלידי הליברליזם”.

אופנהיימר נשאר נאמן לתפיסתו הסוציאליסטית הליברלית – בין קפיטליזם לקומוניזם – ורק נאמנות עקבית זו מסבירה את החשיבות שהוא מייחס לקואופרציה היצרנית-החקלאית. תרומתו ניכרת בתורות הקואופרציה השונות וכן בניסיון ההתיישבות השיתופית-העובדת בארץ-ישראל.

פראנץ אופנהיימר, בין חברי הקואופרציה במרחביה, תרע"ב

* תודתי נתונה לאנשי ארכיון מרחביה ולרותי כץ – נכדתו של פראנץ אופנהיימר.

1

"תכלית עיוננו היא לברר האם אפשר לכונן עזרה-עצמית של פועלים חקלאיים בדרך של שותפות-יצרנית התיישבותית".

[אופנהיימר, 1896]

אופנהיימר היה בלי ספק אחד מאישיה המקוריים והמעניינים של יהדות גרמניה בראשית המאה. הוא נולד בברלין ב־30 במארס 1864; אביו היה רב רפורמי וד"ר לפילוסופיה, כיאה למשפחה המעורה היטב במסורת היהודית ותרבות-גרמניה-גם-יחד. אבותיו היו אמידים ונאמנים לרוח הזמן אשר הכתיבה תרבות-חיים בבית ושם את הדגש על מתן השכלה רחבה לצעירים. ואכן, פראנץ הצטיין בלימודיו בגימנסיה ברלינית יוקרתית (1881) והתמיד בקריאה ועיון במקצועות ההיסטוריה והספרות.⁵ חוקי ההפליה אילצוהו לוותר על משרה ממשלתית (המרצים באוניברסיטאות היו אף הם בבחינת פקידי הרשות) אך התקבל ללימודי רפואה, מקצוע שאף הוא היה מקובל במסורת המשפחתית (מצד אבי אמו). שקידתו בלימודים לא מנעה ממנו פעילות ציבורית, וראשית כל בתנועה הליברלית של הסטודנטים. בשנת 1885 סיים את לימודי הרפואה והיה לעוזר-מחקר של אחד מגדולי הרופאים-האימונולוגים.⁶ לאחר מכן עבד בכפרים בפרוסיה המזרחית וכרופא-משפחה ראה במודיעינו את מצוקותיהם של האיכרים והפועלים הכפריים. מראה עיניו הניעו לתת דעתו על קידום הכלכלי-החברתי של החקלאים ודלת-העם. עליפי שיטתו, חיפש מעין "רפואה חברתית" ברוח מתקני-העולם האוטופיים.

לאחר שירותו הצבאי חזר אופנהיימר לברלין שם הוא פותח מרפאה פרטית בשכונת מצוקה ומתוודע מקרוב לדלות החיים, לתמותת התינוקות ולמחסור בתנאים היגייניים אלמנטריים. הוא מבחין בבעיות רפואיות רבות שאינן אלא פרי התנאים הסוציאליים היורדים וההכנסה המעטה. הוא מחדש את קשריו האינטלקטואליים-החברתיים עם אישים ראדיקלים (משפחת המשורר רוהמל, הארטבלן, ווילה ואחרים) וביניהם – וזאת יש להדגיש – גוסטאב לאנדאוואר האנארכיסט היהודי אשר זה עתה תרגם לגרמנית את "העזרה ההרדית בטבע ובחברה", מאת פ. קרופוטקין,⁷ ספר שאופנהיימר קרא; וכן תיאודור הרצקה, מחבר הספר האוטופי פריילאנד.⁸ בשנים אלה גמלה באופנהיימר ההחלטה לנטוש את הרפואה, ללמוד כלכלה ומדעי החברה ולהכיר מקרוב את הסוציאליזם ה"אוטופי" וה"מדעי" המארכסיסטי.⁹ תוך שנים ספורות הבשיל וראה-אור בגרמניה ספרו פריילאנד שבו הוא מפתח את תפיסתו הסוציאליט, שבה הבעיה האגררית היא מוקד המצוקות; ה"תרופה" שהוא מציע: התיישבות שיתופית על אדמה שאיננה עוד קניין פרטי ומונופולי. אלמנטים אלה יתמידו להתקיים ולהתפתח בכתביו הבאים, שבהם גם יתמודד עם השקפות שונות שזכו אז לפופולריות ויתרום את תרומתו הייחודית; עמדותיו המגובשות ידריכוהו מעתה ויהיה נאמן להם כל ימי חייו והן שהביאוהו להכנת הציונות ולחשיבות הקרן-הקיימת-לישראל כמבטיחה בסיס "בריא" להתיישבות הקואופרטיבית העובדת היהודית.

את הנישול באמצעים "לא-כלכליים" תפס אופנהיימר כסיבת-הסיבות לשליטתם של מעטים על הקרקע, שהיא מקור חולייה של החברה הקפיטליסטית המאפשרת מונופול מעין זה. כספרו האגודות-השיתופיות בהתיישבות (1896) הוא מפתח את הרעיון בדבר התיישבות חקלאית קואופרטיבית, כתשובה ו"תירפיה" למדווי החברה תוך "התגברות פוזיטיבית על הקומוניזם בפתרון בעיית ההתאגדות והבעיה האגררית".¹⁰ הסדר הבעיות הכלכליות יביא עמו שלווה ורווחה חברתית והצדק החברתי איננו נוגד את האינטרסים הפרטיים. הסוציאליזם הליברלי שלו הושפע מפרודהון, הנרי ג'ורג' ואחרים, ועקרונותיו הטביעו חותמם על התקנונים להתאגדויות שיוזם אופנהיימר, כולל דגם ההתיישבות השיתופית "מרחביה". בעשור שנים זה ביסס בכתביו את תפיסתו בדבר תחלואי החברה והכלכלה שמוצאם במונופוליוזציה האלימה של הקרקעות (בלשונו Bodensperre), שמשמעו חסימת הבעלות על הקרקע, הניח ביסוד משנתו הכלכלית-הסוציולוגית, שגיבש כ"דרך שלישית" בהבנת המוצא מן המציאות הקפיטליסטית השוררת.

מאוויו של אופנהיימר להגיע למשרת הוראה אקדמית, עלו בתוהו – בין היתר מחמת היותו יהודי. הוא התפרנס מעריכת כתבי-העת ויעלץ אב מונטאג וכו אף כתב בעילום שם (Janus)¹¹. באוטוביוגרפיה שלו מספר אופנהיימר על התנסותו בתנועת "פריילאנד" בברלין מיסודו של הרצקה, שבה היה בבחינת המומחה הכלכלי ויועץ בארגון קבוצות לקואופרציה בכנייה ובצרכנות. אך גולת הכותרת בשלב זה בחייו היתה הקמתה של ההתאגדות "ערן" (1895) אשר בניסוח תקנונה היה לו חלק מכריע. מגמת קבוצת המייסדים היתה להימלט מחיי העיר החמסניים להתיישבות חקלאית (בעיקר מטעים); אופנהיימר כינה אותם "העייפים מן הבטון" והם גם התנזרו מעישון ואלכוהול, ומאכילת בשר והיו בהם חסידי כתות שונות שלא הגיעו ללכידות חברתית ראויה. למרות הכישלונות הכלכליים, נודעו "מטעי ערן" כהצלחה מוסרית ובלשון ימינו – אקולוגית: לא היו ביניהם פושעים, המצב ההגייני היה אופטימלי וכן איכות החיים הכללית. הבעלות על הקרקע ועל בתי-המגורים היו משותפים וכן המטע, שבו הועסקו גם מובטלים. לצד המטע המשותף היו חלקות פרטיות לגידול ירקות ופירות וההתאגדות החלה להקים מפעלים לעיבוד התוצרת החקלאית. ואולם המושבה "ערן" לא הניחה את דעתו של אופנהיימר מכמה וכמה בחינות, אף כי הוכחה האפשרות של התיישבות שיתופית ויתרונותיה; מסקנותיו (בדבר השקעות, כושר אשראי וכו') יהיו לו ללקח כפיתוח הנוסף של תורת הקואופרציה.¹²

* אלהיבית הרומי, בן שני הראשים, המסתכל פנימה והחוצה כעת ובעונה אחת.

2

"Utopian thinking was the opposite of one sidedness, partisanship, partiality, provinciality. He who practiced the utopian method must view life synoptically and see it as an interrelated, whole: not as a random mixture but as an organic and increasingly organizable union of parts".

[L. Mumford, The Story of Utopias]

כיוון נוסף לפעילותו של אופנהיימר התפתח לאחר פגישתו עם הרצל וחליפת המכתבים ביניהם¹⁸. חליפת המכתבים החלה בינואר 1902, לאחר פרסום מאמרו של אופנהיימר "התיישבות יהודית", שבו הציע התיישבות שיתופית-יצרנית כדרך לציונות ואף הזכיר את הניסיון של הקואופרציה בראהליין (Rahaline, יישוב מאורגן בהשראת ר. אוון, באירלנד)¹⁴. את מאמרו הוא מסיים ברוח אוטופית האופיינית לחזונו: "אם ההון היהודי והלב היהודי יגשימו מה שהגה השכל היהודי, הרי יקיימו את דברי התנ"ך, שהבטיח את שליחותה המשיחית של היהדות"¹⁵. בעקבות פרסומים אלה כתב הרצל לאופנהיימר שרעיונותיו מעניינים אותו מאוד ואף שלח לו פרק מכתב-היד של אלטנבילנדר; על כך הגיב אופנהיימר שהוא כבר הוכיח שאגודות שיתופיות חקלאיות-יצרניות מסוגלות להתקיים בכל מקום שבו מתקשים לשרוד מפעלים פרטיים וועירים. ובנעימה של וידוי הוא מוסיף: "הפרק מן הרומן שלך עניין אותי במידה יתירה, בייחוד שאני עצמי שכחתי פעם, בשעה של טירוף, שכבר אני אבוד כמשורר, וניסיתי לכתוב 'אוטופיה של התיישבות' המזכיר את רוברט אוון וכמה אוטופיסטים אחרים".

בחזונו ראה הרצל חברה של אגודות-שיתופיות וניסיון רהאליין שימש לו כנקודת-מוצא כשציין שיש ממשיכים ומפתחים של הרעיון הקואופרטיבי, וביניהם הוא מזכיר גם את אופנהיימר. וכך, במחצית חודש מאי 1902, נפגשו שני אישים אלה בברלין. הרצל התרשם מאופנהיימר וממשנתו ההתיישבותית-שיתופית, ואופנהיימר התקרב מאוד לתנועה הציונית. זאת אפשר להסיק מתשובתו בעניין היחס לציונות: "אין זה (הסתייגות מסוימת) מונע ממני כלל וכלל מהיות 'ציוני' על-פי דרכי, שכן אני מסכים עם מטרותיה הקרובות ועם האמצעים שלה. – – – כריכור אחר: אני ציוני משום ועד כמה שאני סוציאליסט מאמין, במסקנות אלה כבר ניתנה ממילא התשובה גם לשאלה השלישית: מובן שאני רואה בציונות, הנתפסת באופן כזה, מפעל של קדמה תרבותית"¹⁶.

על כך השיב הרצל (13.2.1903) מפורשות: "לאחר התשובה הזאת תהיה נחשב לא רק בעיני עצמך אלא גם בעיניהם של רבים וטובים לציוני משובח". פרעות קישינוב "העלו את הדם" לאופנהיימר והוא דוחק בהרצל לממש את תכניות "ההתיישבות היהודית במזרח". אז נתחברו "התכנית להתיישבות שערי ציון" והרצאתו בקונגרס הציוני הששי (באזל, אוגוסט 1903)¹⁷.

בחליפת-האיגרות אנו נוכחים לדעת שיש קשיים, ניסיונות הכשלה, תככים ורדיפת-

כבוד של העסקנים¹⁸; אך מצויים גם הדים להישגיו המדעיים של אופנהיימר ולעיוניו. ("אני עובד כמטורף על ה'מארכס' שלי; – – – אתמול הופיע מארכס שלי (הספר) – עשה נא משהו למען הספר הזה. הרי זה נשק נורא נגד הסוציאליזם היהודי האנטי-ציוני"¹⁹).

בסדרת הספרים "החברה" בעלת היומרה המדעית-החדשנית המובהקת שערך והוציא לאור מרטיין בוכר²⁰ פרסם אופנהיימר את ספרו המדינה (בנובמבר 1907)²¹. אופנהיימר רואה את המדינה כמוסד חברתי שאיננו דווקא מענה לצורך בהתחברות, כי אם המצאתה של סיעה מנצחת הכופה על שאר החטיבות בחברה את האינטרסים שלה שבמרכוזם ניצול המנוצחים בידי המנצחים. השלטון הוא אמצעי לא-כלכלי שבכוחו משליטים כפייה ונישול – ובראש-וראשונה בתחום הקניין הקרקעי²², המחבר מבחין בין שני עקרונות ראשוניים בארגון החברתי – העיקרון הכלכלי שהוא גם עיקרון של תחרות בדרכי שלום ושיתוף פעולה; לעומתו – העיקרון הפוליטי שכל מהותו שלטון וניכוס אלים של פרי-עבודת הכלל. אבחון זה מאפיין גם חוקרים אחרים המנסים להגדיר את התחומים "חברה" ו"מדינה"²³, את ה"חברה" מאפיינת יצירת תנאים נאותים לחיי כלכלה (ייצור מצרכים ותחלוקתם), רצון חופשי בשיתוף-פעולה בארגונים מגוונים ובהיקף שונה; ואילו ה"מדינה", שמוצאה בכיבוש, מתקיימת תוך תחרות וקונפליקטים בלתי-פוסקים ואין היא אלא "ארגון האמצעים הפוליטיים" להבטחת המונופולין על הקרקע ועל שאר אמצעי-ייצור. מובנים על-כן משפטי-הסיום לספרו זה: צמצום וסילוק ה"אמצעים הפוליטיים" הוא "דרך המלך של הסבל והגאולה של האנושות, דרך הייסורים והתחיה אל מלכות-הנצח – ממלחמה לשלום, מן הפיצול העוין בין שבטי-בראשית אל אחדות האנושות בדרכי שלום, מאכזריות להומניות, מהמדינה הגולנית-המנצלת אל אזרחות של בני-חורין". זהו ניסוח אידאלי החורג מעבר לליברליזם הקלאסי ומתקרב אל האוטופיה הליברטארית שבהשראת "האקרטיה" נוסח-פרודהון והיא קמה לתחייה בתיאוריות בדבר "מינימום מדינה" בסוף המאה ה-20.

3

"מטבע של התיישבותנו היא קבוצה מצד אחד ומושבע-עובדים מצד שני, לא דרך אחת ויחידה בלבד אלא שתי דרכים והכול לפי התנאים והנסיבות והנטייה האישית. ובקראי מה שעושים בקולחון החקלאי הסובייטי, אמרתי בלבי: את אופנהיימר עזבו או גם ניאצו, אך את תורתו שמרו – למעשה".

[ור' בנימין, "לרמותו של פ. אופנהיימר"]

עם כל חשיבותה של ההרצאה של אופנהיימר בקונגרס הששי בבאזל, היא עברה ללא הד, בין היתר מחמת הבעיות המורכבות שעמדו במרכזו הקונגרס הזה; מותו של הרצל הנחית מכה על התנועה הציונית ועל המשך הדיון בהגשמת הצעותיו של אופנהיימר.

בקונגרס התשיעי (המבורג 1909) ידעה התכנית עדנה²⁴. הרעיונות שפיתח אופנהיימר בראשית המאה גובשו בהרצאתו בבאזל (1903): יתרון הרוח היהודית מבטיחה את הצלחת התכנית הכלכלית שבמרכזה ההתיישבות העובדת בארץ-ישראל; האדמה כקניין לאומי והחקלאות כבסיס התחדשות העם במולדתו ("רוח הגעגועים של אסירי-תקווה לארץ אבותיהם"); עבודה עצמית והתיישבות שיתופית – כל אלה נראו לו כנגזרים הן ממדע הכלכלה והן ממסורת עם ישראל כפי שהוא הבינם ("צו המוטל עלינו מטעם ההיסטוריה"). בקונגרס השלישי לא נתקיים דיון לאחר הרצאתו, אם כי נבחרה "הוועדה לחקירת א"י", בראשותו של א. וארבורג, ובה היה חבר גם אופנהיימר. ואולם חולשת "הציונות המעשית" באותן שנים הביאה לרחיקת התכנית, אף כי אופנהיימר עצמו התחוק בזיקתו לציונות שבה ראה מענה למצוקת היהודים (בעיקר יהודי מזרח-אירופה) ולמצוקה הסוציאלית שרפואתה ברפורמה אגררית ראדיקלית והתיישבות שיתופית על קרקע הלאום. אופנהיימר לא התעלם מן "הבעיה הערבית" שהיתה בתלווייתה של התיישבות היהודים בארץ, גם אם לא מעטים מהציונים אכן התעלמו גס-התעלמו²⁵.

אוטו וארבורג, שהיה מנושא-ההגל והמפעילים בציונות ה"מעשית", מצא עניין רב בתכניותיו של אופנהיימר ובידע הכלכלי שלו, כך ששיתוף הפעולה ביניהם גבר והלך. אופנהיימר הקפדן והמאמין בצדקת תכניותיו ובאפשרות הגשמתן, התמיד בהפצתן ובפעולת השכנוע²⁶. וכך היו תכניותיו לנחלת חוגים ציוניים מגוונים, אך ההכרעה נפלה רק כאשר נציגי פועלי-ציון (האוסטרים בעיקר) העלו בקונגרס השמיני (1907), בדיון על מצבו של הפועל היהודי בארץ, את התביעה לכוונן התיישבות שיתופית כרוח תכניתו של אופנהיימר, אף-על-פי שעד אז היא לא היתה מקובלת על מפלגה זו²⁷. התבססותה ומצוקותיה של העלייה השנייה, ניצחון הציונות ה"סיניטית" ברוחו של ת. וייצמן, הסיוור הלימודי של א. רופין בארץ-ישראל ודבריו של ש. קפלנסקי על החקלאות היהודית – האירו באוריי-קרות את התכנית הזנוחה מאז הקונגרס הששי בימי הרצל. וארבורג ורופין צידדו בתכנית ואף כי אופנהיימר עצמו לא היה נוכח בקונגרס הזה, הקמתה של "חברת הכשרת היישוב" מטעם המשרד הארצי-ישראלי – בישרה התקדמות מעשית.

בוועד הפועל הציוני בכרלין (1908) הכריז אופנהיימר שהגיעה העת להגשים את תכניתו, ואף התריע שלא יוסיף ולא יסביר אותה יותר. אך הוא לא נלאה, בשנה שקרמה לקונגרס הציוני, להמשיך לעשות נפשות ל"פרוייקט". לקראת התכנסות הקונגרס התשיעי פרסם מאמר גדול על ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל²⁸, והוא הופיע בקונגרס עצמו (המבורג 1909) כציר במשלחת פועלי-ציון²⁹ והצליח לזכות בתמיכתם של מנהיגים ציוניים³⁰ ושל צירים שכאו מארץ-ישראל. עיקרי דבריו בקונגרס הזה: הרצל תמך בעבר בתכניתו, אך מאז מותו לא נעשה דבר; התכנית היא כלכלית מובהקת שגם הרצל ראה בה יתרונות רבים לתיקון עוולות ולהיות-דוגמא לכול; אין תכניתו פילאנטרופית ואף לא קומוניסטית וליחיד מובטחות כל האפשרויות למיצוי יזמתו; העיקר שבציונות היא השיבה אל הקרקע ובניין הכפר קודם לעיר; התכניות תואמות תורות כלכליות ומשלבות את החזון האנושי במיטבו כמימוש העקרונות הכלכליים. החברות המיישבות – "הכשרת היישוב" ו"הקרן הקיימת לישראל" – יבטיחו את הבסיס הציבורי והקונסטרוקטיווי לפעילות המעשית בארץ-ישראל, ואכן, גישתו העניינית-

המעשית הניבה החלטה בדבר הכנות מעשיות לניסוי תכניתו לאלתר (הוטל על ה"קרן הקיימת" להקציב חלקת קרקע להתיישבות שיתופית לשם ניסוי לדוגמה). הוקמה קרן מיוחדת למטרה זו ואופנהיימר חיבר קול קורא למגבית הכספית ולגיוס עובדים מועמדים להתיישבות³¹. התכנית יצאה לדרך:

באביב 1910 יצא אופנהיימר לביקור ראשון בארץ; ערב יציאתו, פרסם מאמר מאלף שיש בו עניין ביוגרפי רב³². הוא מבחין בין הזיקה לציונות ביהדות מזרח-אירופה לבין זו של בן-המערב: שעה שליהודי המזרח יש "תודעת עם" ליהודי מערב-אירופה אופיינית רק "מודעות-המוצא"; שתיהן גם יחד מונעות טמיעה אך "תודעת העם" מעניקה גם את חיוב המסורת והתבדלות יחסית, ומכאן נחיתותה אך גם מעשיותה. ליהודי מערב-אירופה, ולו עצמו, הציונות היא "תנועה אידיאליסטית", תנועה-לשמה – שעה שליהודי-המזרח היא מזור למצוקותיהם והסיוע האלטרואיסטי לאחים בצרה הוא מעין חובה מוסרית על יהודי ארצות-הרווחה. כמה שנים לאחר מכן נמצא את אופנהיימר ב"ועד למען יהודי-המזרח"; הוא מבקר בפולין וברוסיה ומנסה לגייס לעזרתם את שלטונות הכיבוש הגרמניים. לאחר מלחמת-העולם הראשונה הוא פועל להדברת הנטיות האנטישמיות והפצת-הרעה בדבר חלקם הפחות כביכול של היהודים במאמץ המלחמה.

4

"מה יהיה על האנשים? – שהרי יותר משתלוי הדבר בכל מדעי-החקלאות, תלוי הוא ברוחם השיתופית של הפועלים".

[אופנהיימר, מרחביה, 1914]

ביקורו הראשון של אופנהיימר בארץ-ישראל היה בשליחות "הקרן הקיימת" ויצא אל הפועל באביב 1910. עוד לפני הנסיעה, הרצה וכתב על הבעיות האגרריות שהעסיקוהו הן ככלכלן והן כציוני³³. לביקורו התכליתי נודעה חשיבות מכרעת בהכנת הקרקע לביצוע ניסיון הקואופרציה שאותו הציע לא אחת וחזר והציע בקונגרס התשיעי, רשמי-ביקור ורעיונות נוספים להגשמת תכניתו מצאו ביטוי במאמריו ובפעילותו המעשית לקידום הפרוייקט³⁴. היה הכרח להוכיח שאכן יש אפשרות לפתח חקלאות אינטנסיבית בארץ ומצויים-בעין פועלים יהודים המעוניינים בהתיישבות חקלאית שיתופית. אופנהיימר לא התעלם ממצב הקרקע ומהמשאבים, אך היה מלא תקווה; ומאלפים הניתוח המצוי במאמריו ואפיון אנשי העלייה השנייה ודבקותם בעבודת הכפיים. הוא ביקר בחוות החקלאיות (סג'רה, בן-שמון, כנרת) והתרשם מאוד מנופי הארץ. סיכומו: ניתן לערוך את הניסיון הקואופרטיבי שהוא מציע שכן הוא מתאים גם לצורכי ההתיישבות וגם ל"נטייתם האינדיווידואליסטית של פועלי הארץ"; המפעל ההתיישבותי-השיתופי הוא מבחן מרכזי לתנועה הציונית הוא מדגיש, כיוון שחקלאות ואוכלוסייה כפרית הם המסד להתחדשות העם.

במסעותיו של אופנהיימר בארץ נלווה אליו א. רופין שהיה הממונה על העבודה המעשית-הציונית בארץ ועל הפעלת התכנית שעיקר אופנהיימר בקפדנות רבה.

אופנהיימר התגייס להסברת תכניתו ולמגבית ברחבי תבל. הוא תלה תקוות רבות באמצעים שמגייסת ה"חברה להכשרת היישוב" וכן החברה ששמה לה למטרה התיישבות קואופרטיבית בארץ בקרב ציוני גלאזגו³⁵. האופטימיות שלו נבעה מן ההיענות ומן הסיכוי לרכישת הקרקע בעמקקירקעאל, שבחלקה נועדה ליסוד המושבה הקואופרטיבית שתיקרא "מרחביה". הוא הציע למנות את האגרונום שלמה דיק למוציא-לפועל את ההתיישבות ב"מרחביה" אם-כי לא נעלם ממנו קיומו של פולמוס חריף בין פועלי הארץ ביחסם לתכניתו הקואופרטיבית, אשר לפחות בזמן הראשון לייסודה תהיה תחת מרותו הריכוזית של המנהל הממונה³⁶.

את תכניתו המפורטת לניסיון הקואופרטיבי על אדמת "מרחביה" (1911) מציג אופנהיימר בחוברת ההסברה שיצאה-לאור מטעם הקרן-הקיימת-לישראל (ב-1910 ואח"כ ב-1914)³⁷; בחוברת השנייה הוא מספר כבר על ראשית ביצוע תכניתו שעליה הוא מדבר כבר מאז שנת 1902. הוא חוזר ומסביר שם את עיקרי תורתו: "בעיית הבעיות של הציונות הריהו איחודו של העם עם ארצו", כלומר התיישבות חקלאית שבתנאי הארץ ובכלל היא אפשרית אך ורק בדרך הקואופרטיבית. הציונים באים ארצה בחוסר-כל והם יישארו בה אם תוענק להם פיסת-קרקע לעבדה ולארץ כולה יהיה כוח משיכה, על העולים להיעשות לעובדי האדמה שהם עתה בעליה. השיטה הקפיטליסטית אינה מסוגלת להבטיח זאת וכן נכשלה בארץ גם שיטת ההתיישבות הפילנטרופית. השיטה הקואופרטיבית בעיבוד הקרקע הלאומית-הציונית יש בה כדי להבטיח הן את האשראי הדרוש לחקלאי והן את המניעים להתמסר לעבודה ולהתמיד בה.

מהניסיון הקואופרטיבי באנגליה, טען אופנהיימר, למדנו כיצד לייסד אגודות שיתופיות שלמות-יותר (בהספקת צורכי חבריהן): הקרקע בבעלות עובדיה, מנהל עצמי קואופרטיבי, סיפוק צורכי החברים באשראי, מזון, ביטוח וכיו"ב. הארגון הקואופרטיבי יישמש מעין חומת-מגן למתיישבים בתנאים הטבעיים הקשים והראשוניים. קואופרטיבים חקלאיים כאלה – לעומת קואופרטיבים של בעלי-מלאכה ותעשייה – הוכיחו כושר-קיום והצלחה כאשר חברה-אגודה הוא עובד והעובדים הם חברי-האגודה והתמורה לעבודתם משולמת בהתאם להישגיהם והספקיהם. תנאים כאלה מבטיחים, לדעתו, שהאגודה השיתופית שקמה במרחביה תישמש דוגמא ומופת לחברה צודקת, על-אף הקשים הטבעיים והמשפטיים השוררים בארץ-ישראל ומעכבים את ההתפתחות.

ביקורו הבא של אופנהיימר בארץ היה ב-1913. הוא בא לבחון את התקדמות המושבה הקואופרטיבית ב"מרחביה" ולהשיא עצותיו ככלכלן ציוני לבניין הארץ בכלל. התרשמותו ומסקנותיו מביקור זה מצויים בריאיון אתו שהתפרסם במאי אותה שנה³⁸; קטעים מריאיון זה הם עדות נאמנה להלך-רוחו ומסקנותיו על סמך מראה עיניים: "ההתפתחות הכללית של הארץ היא עצומה. תל-אביב" עושה רושם מצוין. – – – זהו הרושם הכללי, אך יש לה גם חסרונות. – – – אומרים ש"בתל-אביב" התפתחה ספקולציה של בתים ומעונות עם כל התוצאות המעציבות. – – – יש לפקפק האם צריכה היתה ה"קרן הלאומית" לתמוך בבוני "תל-אביב" שהרי הפרינציפיון היסודי של "הקרן הלאומית" הוא: הלאמת האדמה היהודית בארץ-ישראל ולא לעזור ולתמוך בספקולנטים פרטיים".

בשלושת השבועות בהם שהה בארץ ביקר כמעט בכל המושבות שבגליל וכן ביפו

ובסביבותיה, מאליה מובן ש"מרחביה" היתה יעדו המועדף ועליה נסובו מרבית דבריו בריאיון; אופנהיימר מצא שבמרחביה "התוצאות החומריות הן כמו שחשבו מראש, כמו בכל מקום יישוב חדש על אדמה נשמה יש גם כאן פציט לא גדול, אולם הקרקע נשתבחה ואת אשר אבד לנו בנכסי דנידי הרווחנו בנכסים דלא-נידי. – – – כל הזריעות עולות יפה. – – – גם הרוח החברתי השורר בין הפועלים מצוין. כולם יודעים ומרגישים שחלוצים הם בפתרונה של אחת החשובות שבשאלות האנושיות-החברתיות. לא בנקל התרגלו לדעיון זה והתחילו מבינים את מטרת "מרחביה" ותפקידם הם בניסיון חשוב זה, כי מתחילה היו נוטים אחרי אידיאלים מארכסיסטיים". ולאחר פירוט מספר החברים והבנייה במקום הוא מסכם: "המצב במרחביה הוא הרבה יותר טוב מאשר קיוויתי מראש. – – – שלושה שותפים ישנם ל"מושב החברתי" (האגודה השיתופית) שלנו: "הקרן הלאומית" שנתנה את הקרקע; "הקרן החברתית" שנתנה את הכסף לעבודה וחבורת-הפועלים, הנותנת את העבודה. – – – עיקר מטרתנו הוא להוכיח כי עבודה יישובית על-יפי היסודות החברתיים מצליחה גם במובן החומרי". ההצלחה החומרית-הכלכלית תשכנע את קרנות ההשקעה הציונית והן את ההון הפרטי המבקש רווחים. בעתיד תפעלנה עוד אגודות שיתופיות כאלה בתנאים נוחים יותר. יש לזכור בחישובי כדאיות שבמרחביה נעשים גם ניסיונות חקלאיים חשובים וגם הכשרת עובדים בחקלאות, שכה חיוניים להתיישבות בכללותה. ובסיכום: שמח אני מאוד בביקורי זה. תקוותי לא התמעטה; אדרבה, בטוח אנוכי עכשיו כי שיטתי נכונה וכי עתידה היא שתביא תועלת מרובה לאנושות בכלל וליישוב היהודי בארץ-ישראל בפרט".

5

"אי-אפשר לשנות את חוקי-הטבע, אך אפשר לנצלם".

(הרצל, אלטנוילנדר)

אכן סיכום בהחלט אופטימי – ושונוה לחלוטין מהסיכום בביקור הבא בשנת 1926. בשנות מלחמת העולם הראשונה לא פסקה פעילותו הציונית היהודית וכתבתו הכלכלית העיונית. לקראת סוף המלחמה מונה לפרופסור במחלקה לכלכלה באוניברסיטת פרנקפורט והתחיל לרכז ולערוך את כתביו. בשנים 1921-1925 פרסם את כתביו בתחום הסוציולוגיה – הספר רבי-הכרכים השיטה הסוציולוגית³⁹ וכן עקרונות הכלכלה התיאורטית⁴⁰. בחילוף המכתבים עם מ. בובר הוא מביע הסכמתו להשתתף במועצת האישים של דר יודה שבעריכת בובר, ועם זאת התלונן על "ההתקפות הגסות" בכתביהעל פעולת "הוועד למען יהודי המזרח" שנועד לייצג את ענייני יהודי המזרח-אירופה בפני שלטונות הכיבוש הגרמניים. בובר הזמין את אופנהיימר להשתתף בקובץ מתוכנן על הנושא "נגד חדירת האימפריאליזם והמרכנתיליזם ושאר גלגולי הרוח הנלווה לארץ-ישראל". במכתב אישי כתב: "אסור ששמך ייעדר מספר מעין זה". גוסטב לאנדאוור שהוזמן אף הוא להשתתף בקובץ, סירב. בסופו של דבר הקובץ לא ראה-אור, אך מאמרו של אופנהיימר – "סדרי הקניין-הקרקעי בארץ-ישראל", ששלח לבובר,

התפרסם בכתבי־העת שלו. במכתב לאופנהיימר הביע בוכר חשש שארמת קק"ל תעבור לידיים פרטיות ועליכן הציג להבהיר במאמר שקרקע שהקק"ל תמכור לאגודות־השיתופיות תוחזר לה במקרה של פירוק האגודה⁴¹. כמה אקטואלי נשמע דיון זה: כאמור, ביקורו השלישי של אופנהיימר בארץ בשליחות ההסתדרות הציונית נערך באביב 1926, ונתבקש להכין דו"ח על מצב ההתיישבות. בביקורו זה התלווה אליו האגרונום דייק והרו"ח שהם הגישו עורר ויכוחים ערים בציבור העובדים בארץ. תמצית מן הרו"ח – על מצב החקלאות – פורסם ב"דבר", עיתון פועלי ארץ־ישראל⁴², ובעקבות הפרסום התפתח בין דפיו דיון נוקב על מצבה ועתידה של ההתיישבות השיתופית בארץ. יש עניין בעיקרי קביעותיו ומסקנותיו של אופנהיימר (ודיק). בפתיה נאמר: "מעולם לא פקפקתי כי את החקלאות בארץ־ישראל אפשר להעלות למדרגה של הכנסה מספיקה גם בשביל אדם אירופי. – – – תמיד עמדה לפני שאלת החקלאות בא"י לא כשאלת הטכניקה, אלא כשאלת החינוך של הישראלי לחריצות משקית". מן ה"איכר" הוא דורש הרבה יותר מאשר מן ה"פועל החקלאי" ודרוש גם "מנהל משק" שהוא בבחינת המנצח על המקהלה. על האיכר לדעת לכלכל את ענייניו כך שמשקו יהיה רווחי ואף יסלק את חובות התשתית. המסוכנת ביותר היא "הפילנטרופיה המרושלת" והמשחיתה. ישנם עתה האנשים ובעלי־הכישורים ומה שמשפיע לרעה הוא "הלוך־המחשבה המובא מאירופה", כתב. הפועלים שכבר היו לאיכרים עדיין לא השתחררו מהרעיונות של מלחמת מעמדות וכיו"ב ומההוצאות הכרוכות בזה. כמו כן שוררת ההשקפה שכל פועל־שכיר מנוצל והאיכרים באגודות־השיתופיות חוששים להיות מנצלים, אף כי הם כולם הגיעו כדי לבנות את הארץ. יש להגביר את ההכשרה המקצועית ולטפח תנאים שבהם תוכל לחיות האשה בחקלאות ("האיכרה", שבלעדיה אין משפחה ואין משק־בית). אין סיבה שלא תהיה רווחה ושגשוג בחקלאות, סיכם את דבריו. הכלכלן מתגלה גם כאיש־חזון ומאמין בתקפות עקרונותיו.

חמורה במיוחד הערכתו של אופנהיימר את מצב הקיבוצים ("הקבוצות הגדולות" בלשונו): "כל מה שראינו כאן מרכז מאוד מאוד. – – – בקבוצות הגדולות לא רק שאין הנהלה מרוכזת, אלא אין בהם הנהלה בכלל. ואי־אפשר גם שתהיה להן הנהלה, כי לחבריהן אין הכשרה של מנהל־משק גדול. – – – לזה נוספות עוד החלוקה הקומוניסטית של ההכנסה. – – – במקום שגמול העבודה אינו תלוי בפעולתו של העובד, במלים אחרות, במקום שחסרים גם השוט של משמעת המוטלת מבחוץ וגם המגד המתוק שבהכנסה יותר גבוהה והכבוד המיוחד הכרוך בזה, תלוי המפעל באידיאליזם של חבריו. אולם כפי שהורה הניסיון, מספיק אידיאליזם כזה אך ורק לכיבוש המעצורים בהסתערות – – – אולם לעולם אין הוא מספיק בשביל יום־העבודה הרגיל והאפור". אכן, דברים כדרכנות אשר עוררו סערת רוחות באותם ימים.

בהמשך לוויכוחים הישנים אשר הביאו קץ על מרחביה – הקואופרציה – חוזר אופנהיימר לבעיות הפועלים השכירים והעבודה העברית. ואף כי הוא עצמו פיתח את "חוק הטראנספורמציה" המסביר את התנוונותן של האגודות השיתופיות המעסיקות שכירים, ואף כי הבין היטב את המשמעות הציונית שנודעה לעבודה העברית כגורם מכריע בבניין המולדת – הריהו מוצא סימוכין כלכליים להיתר־עסקה לפחות זמנית, עד אשר יתרחבו משפחות האיכרים ויהיה לרשותן כוח־העבודה הנדרש לקיום משקם. ואילו

באשר ל"קבוצה הקטנה", בעלת "אותם האידיאליזם הלאומיים והסוציאליים, הנה בבחינת כת דתית". היא מצליחה בהכשרת חקלאים ובקליטתם, אך "מניסיון ההיסטוריה הכלכלית" אפשר ללמוד שכל עוד המשק קטן ופשוט אפשר לנהלו בלי מנהלים וכן כל עוד נשמרת רמת חיים צנועה. ריכוז של אנשים אידיאליסטים יכול להבטיח את המשך קיומן. אופנהיימר העריך שלמצב "הקבוצות הגדולות" אחראיות שגיאותיה של ההנהלה וכי "לקבוצות קומוניסטיות אלה" ניתנו תקציבים במשורה ולא כמועד. הכישלון, לדעתו, פגע גם ב"מוסריותם של האנשים – – – ובמקום להישען על כוח עצמם הם מתרגלים להישען על ההסתדרות הציונית וזה עוד יותר גרוע מאשר אילו נשענו על איזה נדיב ככרון רוטשילד". לדעת אופנהיימר לא היה סיכוי לקבוצות כאלה מחמת "שתי הרעות החולות שאינן ניתנות להירפא: – – – אין להן מנהלה אחדותית (ריכוזיות) והן מאורגנות באופן קומוניסטי". אנשים מוכשרים אינם מתוגמלים ואפשר למצוא אותם בעבודות לא מתאימות (לפי התור) ואילו הדברנים המקובלים ייבחרו להיות מנהלים. זהו "צדק מדומה" כיוון שמניסיון ההיסטוריה ידוע לנו ש"החלוקה הקומוניסטית הזאת הביאה לירידה עצומה של פריון העבודה; – – – מראה העיניים אישר את חששותינו הכי קשים ואף עבר עליהם". הוא תיאר את המראה החיצוני המוזנח, העזובה בבנייני המשק, כתיקבורות של מכונות וכ"ה: "תופעות כאלה הן בלי ספק סימנים למשק ההולך ומתנוון. חוסר הנהלה מומחית מרוכזת מתגלה כאן בצורה הכי איומה, – – – אין לומדים מן השגיאות שנעשו".

עם זאת לא זנח הכלכלן הרציונלי את האופטימיזם המתלהט־האוטופי: "הארץ לא תולאם אלא במחרשתו ובזיעתו של עובד האדמה היהודי". הוא הציג סלקציה בעלייה והכשרה חקלאית קורם עלייה; דרש להשתחרר מן "הפסיכולוגיה היהודית", שהיא נימוק מלאכותי המתבסס על "פסיאודו־סוציאליזם או סוציאליזם־של־הרגש אשר יסודה ברחמנות־דרכוכית על הפועלים". אופנהיימר העיד על עצמו שהוא "סוציאליסט גמור ללא־פקוקים" אולם הדרישות שפועלי א"י מציגים, נראו לו פסיאודו־סוציאליסטיים, מעין תערובת של "קומוניזם אוטופי" ("תועבת מארכס") ואנארכיזם בצבע קרופוטקוני או באקוניני, "השוואף למטרה בלתי־אפשרית בדרכים בלתי־אפשריות". וזאת כיוון שהם מבינים את המושג חופש לא בחופש לשב־מה כי אם בחופש ממה? – ועל כך משיבים בשרירות לב ובקידוש האינדיווידואליות שפירושה אנרכיה. הנדרש בתנאים האלה הוא "להיכנע מרצונם החופשי למטרה המשותפת". הזכות לחתור למימוש אוטופיות מביאה לחורבן ועליכן דרושה מרות ("יד קשה") לאומית בחתירה להתחדשות. הרי התנועה הציונית היא המאפשרת את העלייה ותומכת בצעדיהם הראשונים של העולים. עליכן עליהם לזנוח את אורח־החיים של "מתנה צופים" וכן להיפרד מהילת הזוהר שהיה לחלוצים הראשונים ("כאילו כל אחד מהם הוא טרומפלדור") ולעבוד קשה וביעילות כדי לבסס את משקם, כי רק "משק שהוא חי הנושא את עצמו (מסוגל לאפשר) את הסוציאליזם האמתי ואת החופש הנכון"⁴³.

האמנם כאלה היו פני המציאות בארץ או שאין זה אלא הלוך־רוחו של מבקר ביקורתי – לא כאן המקום לברר. אופנהיימר, נאמן לעצמו, היה שבו ב"אורח־החשיבה האירופי" ומבקריו הטיחו בו שהוא תלוש מן המציאות הארצי־ישראלית. עוד בטרם פורסמה ביקורתו בדבר, אך כבר בעקבות הרו"ח שלו ובהרצאות שנשא, הגיב מ.ב. (משה)

בילינסון): עם כל הכבוד להוגה רעיון הקואופרציה במרחביה ומבקר הספרות בתל-אביב והפוליטיקה הקרקעית בכלל, לא מקובלת ביקורתו הן בתחום יחסה של תנועת הפועלים לערבים והן בטענה שמלחמת-המעמדות ועצמתה של הסתדרות העובדים – הן לרועץ בבניין הארץ⁴⁴. דברי פולמוס נוספים – ולא כאן המקום להרחיב בזה – כתבו ש. לביא⁴⁵ וש. קפלנסקי⁴⁶, שהיה ממנהיגי "פועלי-ציון" (באוסטריה) וסיועם היה גורם מרכזי בהכרעה לקבלת תכנית מרחביה. נימוקיו של אופנהיימר נבדקו אחד לאחד ואף נשללו בהסתמך על המציאות החברתית והכלכלית בארץ-ישראל.

יש עניין בדבריו של אופנהיימר בקבלת-הפנים החגיגית שערכה לכבודו הסתדרות העובדים על מוסדותיה – בירכוהו ב. כצנלסון וז. רובשוב. "אבקשכם לראות כי לא פרופסור אלא חבר, – – –" אמר. "שני הנואמים דיברו על חשיבות התיאוריה. אבל מוטב בלי כל תיאוריה מאשר עם תיאוריה לא-נכונה. בדרך זו הלכתם אתם, במרחביה הופרע הניסין על-ידי ריבוי התיאוריות ואני שמח לראות בהצלחת הפרקטיקה. – – – ודאי עוד לא הכול משוכלל ב-100 אחוזים. אולם גם באירופה כך: 80 אחוזים של הניסיונות המשקיים פושטים שם את הרגל. – – – מנהיגי הפועלים שם נתרופפה אמונתם, כאן אני חש כוח ואמונה. דיברתם על זה שהצלחתם לאחד כאן את הפעולה המקצועית והקואופרטיבית. – – – מהצד הכלכלי אין אנו אנשי-התיאוריות יכולים לייעץ לכם הרבה. הדברים התפתחו כאן יותר מאשר ראינו בחלומותינו היפים; אפשר לתת לכם רק עצות טכניות. – – – מעמד הפועלים צריך לפעול בארץ במגמה כלכלית קונסטרוקטיבית, כאילו הוא המדינה, חשוב להביא את החקלאות לידי הכנסה, כי בה תלוי הכול. – – – לבי מלא שמחה לראות את הפועלים בארץ, בתוכם חי השיגעון היוצר. בו סוד ההצלחה; בכוחו תצליחו"⁴⁷. אכן, האיש במיטבו – איש מדע ללא פשרות שהחזון החברתי-הקואופרטיבי הוא כאש בעצמותיו.

6

"שוויון של אפשרויות כלכליות אינו מצוי אלא במקום שיש קניין חופשי בקרקע, שכל הרוצה לעבוד הזכות בידו לבוא ולגאול את חלקו. זו היתה ראשית חכמתה הסוציאלית של תורת ישראל – זוהי עכשיו המלה האחרונה של מדע-הכלכלה המודרני. – – – לא אהיה עוד בין החיים בשעה שהקרבן הקיימת תשיג את מטרתה בשלמות, אולם בוטח אני בה שמפעלה יימשך ויוסיף להיות חדרו רוח קדמה וצדק חברתי".

[פ. אופנהיימר, 1943]

אופנהיימר הקדים את יציאתו לגמלאות מן הפקולטה לסוציולוגיה ולכלכלה-המדינית באוניברסיטת פרנקפורט, שהיתה מן הראשונות להנהיג דיסציפלינה זו (קרל מאנהיים התייצב בראש הפקולטה אחריו). הוא חי כמה שנים ביישוב חקלאי קואופרטיבי שסייע בהקמתו – בברקנלאו (עלי-ד אורניינבורג) ומניסיונו הסיק שאכן ניתן לפתח התיישבות

חקלאית שיתופית מצליחה ואף התפנה להדריך ניסיונות נוספים. בתקופה זו כתב את ספרו דרכי המדעית ובו סיכומים ראשונים למשנתו הכוללת. מייד לאחר מכן (1931) פורסם ספרו האוטוביוגרפי ובו תיאור חוויותיו וזיכרונותיו המעניקים לקורא ידע וניחוח על חייו השלמים ורבייה-הישג⁴⁸. אכזבתו מגרמניה, המכורה האהובה, לא אחרה לבוא – מאורעות שנת 1933 מצאוהו במסע הרצאות בצרפת, שבה זכה להוקרה וכבוד רב (כלכלן הקואופרציה הנודע שארל ז'יד הקדים מכוא לספרו הכלכלה הצרופה שתורגם לצרפתית). עד מהרה נאלץ להימלט מגרמניה, שהה ביפאן ולאחר זמן קצר עבר לארצות-הברית ושם נפטר (בלוס-אנגלס, 30.9.43).

בחורף 1934-1935 ביקר שוב בארץ, הרצה וכתב אך נתקל בביקורת משנתו ולא מצא תחום נרחב דיו להמשך פעילותו המדעית הענפה. בעיתון דבר (הסתדרות העובדים היתה גם הפעם המארחת) פרסם סדרת מאמרים שהוקדשו לעיקרי-ביקורתו את תורת מארכס על המשתמע ממנה בתנאי הארץ וברחבי העולם הקפיטליסטי⁴⁹. הוא שותף למטרה אך איננו מאמין בדרך (הקומוניזם, הקולקטיביזם), הוא מבקר את הקפיטליזם ואיננו רואה בסוציאליזם אוטופיה לא-ריאלית ואף העלה על נס את הישגיו של מארכס שהוכיח שאין ההון מכלול חפצים כי אם יחסים חברתיים, דבר המאפשר, כביטוי של אופנהיימר, לראות ביחסים אלה יחסי-מונופולין, מקור כל רע. הוא הכיר במארכס כקלטיקון אך מתח ביקורת על "בית המדרש של המארכסיזם" (ק. קאוטסקי ואחרים). הוא הסביר בהרחבה את הבנתו את "תורת הערך" של מארכס ואת החלק במשנתו הדין ב"חברת העתיד" הקולקטיביסטית. לדידו מארכס היה "אורגאניציסט" וכבד-דורו לא היה יכול לתאר לעצמו את הסוציאליזם אלא כקומוניזם, ולא דווקא כסדר כלכלי ואורח-חיים שיתופי הנבנה מרצון ותוך תחרות ב"דרכי-שלום" (כלומר דרכים כלכליות בלבד). לדעת אופנהיימר יש להשתחרר מן התפיסה שלאנושות "אין בררה אלא בין קומוניזם לקפיטליזם, בין פאשיזם לסובייטיזציה; וכי טענת התחלות מעמדות הביניים איננה מתקיימת ועל כל פנים אינה חלה על האיכרים, ואילו המשברים הכלכליים הם תוצאת פעולת הכוחות 'שמחוץ לכלכלה'" (שיטות פוליטיות אלימות).

מאמריו של אופנהיימר הצטיינו בחריפות פולמוסית ואף כמרצה היה נעול על עקרונותיו; רחוק היה מן התפיסה בדבר העדר-ערכים במדע⁵⁰ וכך נהג בהרצאותיו הפומביות ובכנסים המדעיים. בביקורו זה פרסם מאמר גדול על "קואופרטיבים הרמוניים וקואופרטיבים יריבים"⁵¹ בו הבהיר את ההבדל בין טיפוס קואופרציה שונים ואילו מהם יצליחו על-אף "חוק הטראנספורמציה" המנבא את ניוונום של קואופרטיבים המושתתים על ניצול ותחרות-יריבות. על-אף פולמוסיו ודברי-ביקורתו גם בביקור הזה, מצויה עדותו של ש. קפלנסקי, שיש בה כדי לאזן את התמונה בכללותה: "עם כל אמונתו העמוקה והקנאית בנכונות דרכו ידע אופנהיימר להעריך את הישגיהם של תלמידיו, שסרו מן הקו. – – – הנני נזכר בביקורנו האחרון בשנת תרצ"ה בעמק; במרחביה ובעין חרוד. עמדנו בדמדומי-ערב על מרפסת בית-האוכל בקבוצה הגדולה בארץ, אשר תשע שנים לפניכן, בראשיתה, מתח עליה אופנהיימר ביקורת קשה; – – – [הוא] אמר עתה בהתרגשות: 'הלא זה מה שרציתי!' נשכחו לרגע טענותיו וחששותיו התיאורטיים של איש המדע והמחקר. לפני עמד סוציאליסט ויהודי, הנרגש ממראה עיניו, ממראה יהודי עובד בן-חורין על אדמת הלאום החופשית"⁵². ועוד עדות חשובה מצויה במכתבו של

צבי ורדי, מקיבוץ מרחביה, לבנו של אופנהיימר: "היה לנו הכבוד לפגוש את אביך כאשר ביקר במרחביה בשנת 1934; במשך שעות שוטט בכל פינה במשק, הקשיב להסברים והביע את שמחתו הגלויה על הצלחת המפעל, אף אם התפתח אחרת מכפי שהגה אותו במחשבותיו. הביקור הזה נחרת יפה בזיכרון הקיבוץ".

בעיית הבעיות שהטרידה את אופנהיימר מתחילת דרכו – הקניין החקלאי והחקלאות השיתופית – העסיקה אותו גם בשהותו הקצרה ביפאן, שאלה נמלט בשנת 1938. התנאים האגרריים ששררו שם ואופיה של הכלכלה נראו לו כמניע לאימפריאליזם היפאני ולברית עם גרמניה הנאצית. כתביד שנותר בעזבונו עסק בהשוואת התפתחותם של יפאן ומערב־אירופה.⁵³ מיפאן נאלץ אופנהיימר לנרוד לארצות הברית (1940). בשנת 1941 היה בין מייסדי כתביהעת לכלכלה וסוציולוגיה, כלי ביטוי לחבורת החוקרים שהושפעו מהגותו של הנרי ג'ורג'. בכתביעת זה התפרסמה סדרת מאמריו של אופנהיימר הקומוניזם והמשבר העולמי.⁵⁴

כזה היה האיש בחייו ובהגותו: ישר, אמיץ, לא מתפשר על עקרונות ובעל חוון־חברתי מובהק. במאמרו בשורת החירות (1948 מן העיזבון) כתב: "מדועייהחברה ובמיוחד הכלכלה העיונית, יש להם תפקיד – ללמד את בשורת החירות ולהפיץ את הביטחון שדמוקרטיה מושלמת היא יותר מאשר חלום באספמיה של אילו בריות משונות אוטופיסטיות. – – – עד ימינו אנו טמנו המומחים את ראשיהם בחול – – – זכרו את חובתכם ללמד את האמת ורק את האמת ושובו להיות מה שראוי לכם להיות: מנהיגי הבריות. במקום להיות כלי־שרת בידי מנצליהם".

7

"יודעים אנו איך התחברו ברוחם של חברי "הקומונות" הראשונות שלנו נימוקים כדוניים עם צו השעה, נימוקים שבהם נתמזגו לפרקים מיזוג מופלא של זיכרון ה"ארטל" הרוסי, רשמי קריאה בספרי הסוציאליסטים המכונים אוטופיים ופעולת פסקי התנ"ך על הצדק הסוציאלי, פעולה שכמעט אינה כמודע".

[מ. בובר, נתיבות בארץ־ישראל]

פראנץ אופנהיימר נודע כאיש־מדע קפדן ועומד על דעתו בפולמוס עם מבקריו. הוא האשימם שהם מתעלמים מכתביו וטיעונו. איש־המדע נתבע להציע פתרונות ואולם עליו להיות איש־חזון שאיננו מוותר על עקרונותיו. פתרון לבעיות סוציאליות נראה לו כמשימה ראשית למחקר החברתי. הוא האמין שהידע והתבונה האנושיים יש ביכולתם לבנות עולם טוב יותר, צודק ויציב. את שורש הרע ראה בשלטון המונופולי על הקרקע, המביא לדרדול הכפר ולחץ הכפריים המהגרים העירה על מעמד הפועלים. מאז שגילה זאת, היה הניגוד בין מונופול ואלימות לבין חופש ושיתוף פעולה אבן הפינה למפעלו המדעי.

הפילוסופיה של ההיסטוריה שלו היתה מטריאליסטית־כלכלית. את הסוציולוגיה תפס כמדע כללי שעניינו הפן החברתי של ההתנהגות האנושית. ברוח זו ביקר את זימל⁵⁵ שטען שהסוציולוגיה היא תורת צורות היחסים. אופנהיימר הקפיד לשים את הדגש על היות הסוציולוגיה סינתזה של כל המדעים, מדע המלכד את חקר התהליך החברתי על כל גילוייו ותולדותיו. היקף ידיעותיו האנציקלופדי וכן כתביו הרבים שהקיפו תחומים נרחבים – עוררו לא פעם את מבקריו לראות במפעל־חייו מעין "אקלקטיזם אנציקלופדי" מה עוד שלדעת אופנהיימר על הסוציולוגיה והכלכלה־המדינית להיות "פרוגרמה לרפורמות סוציאליות" לרווחת החברה וקידומה – כיאה ל"תורה ברבר אחידות היקום".

כבר בספרו האגודות השיתופיות וכו' (1896) הוא מסיק מניתוח כלכלי מדויק שמצוקת האוכלוסייה הכפרית ונדידתה הן המקור גם למצוקת דלת־העם ועל כן בכפר מצויה גם התרופה: ביטול ה־Bodensperre (חסומה) שהוא בעצם מונופול על הקרקע אשר התפתח כתוצאה מאמצעים אלימים שנקטו השולטים־הכובשים בראשית התהוות המדינות. המונופול הקרקעי עושק ומנשל והשאלה האגררית היא מרכז הכובד של הבעיה הסוציאלית; מכאן נבעה תשובתו "האגרו־צנטרית"⁵⁶ של אופנהיימר: הלאמת הקרקע או העברתה לקניין קואופרטיבי של עובדי־הארמה שמתארגנים להתיישבות בקואופרטיבים מגוונים; לדעתו יש סיכוי לקואופרציה היצרנית־החקלאית מעבר ל"חוק הטראנספורמציה" והניוון שהוא ניסח. בחזונו מתיישבים האיכרים הזעירים על אדמת־האחוות (המופקעת עתה ממפקיעיה) בקואופרטיב מרכזי וסביבו מפעלים קואופרטיביים מגוונים הקשורים למרכז ביחסי עבודה אשראי ושיווק. מהם מתפתח "שוק שיתופי" שכלכלתו הקואופרטיבית משלבת חקלאות ותעשייה ומושתתת על הבטחת גמול צודק לכל עובד.⁵⁷ בספר מאוחר יותר (הכלכלה הצרופה, 1910) הגיע למחשבה שהמדינה תפקיע קרקעות ותחלקם בין המתישבים. הצלחת הקואופרציה תהיה לדוגמא שתתפשט מהר ותקיף את חיי הכלכלה (בתפיסתו האגרו־צנטרית היה קרוב להנרי ג'ורג' ועם זאת נבדל ממנו בתפיסת הניטה וכיו"ב).⁵⁸

הנחה זו פותחה הן על בסיס חקר הניסיונות השיתופיים המצויים אך גם על תפיסתו הכללית שהניחה ששיטות השגת אמצעי־המחיה הן או (1) שיטות כלכליות־מובהקות, כלומר ייצור וחליפין תוך שיתוף־פעולה; (2) או שיטות אלימות, גזילה בכוח־הזרוע כנהוג בתחום הפוליטי שהמדינה הוא ביטוי המובהק. הפוליטיקה הופכת את הכלכלה לכלכלת־ניצול האופיינית לקפיטליזם המסתייע במדינה שבה שולטים ונשלטים בהתאם לעצמה ולכפיית־מונופולין. הרמוניה חברתית אפשרית אך ורק בשוק החופשי; המהפכה הליברלית לא היתה שלמה כבוננה אך ורק שלטון פוליטי אם לא הגיעה לשיווי־משקל כלכלי שפירושו סילוק כל מונופולין, תחרות חופשית ושיתוף־פעולה קואופרטיבי בייצור, שיובטח על־ידי המדינה שמתפתחת למדינת חוק (סוציאלית). ועוד: "שורשיה העיקריים של המלחמה יונקים מתוך מוטיבים כלכליים", כתב אופנהיימר⁵⁹ ומספר כיצד הגיע לתגלית המקורית שלו בדבר "השניות שבקונקורנציה" (אף־על־פי שלדבריו "לא העלו אותה אף פעם על הפרק ולא הזכירו אותה, כאילו לא היתה"). הוא מוצא שישנן שתי נורמות חוקיות, שתי צורות קניין־כלכלי ובהתאם לכך "שתי צורות בקונקורנציה האקונומית, השונות לגמרי בפעולתן". נורמה אחת גורסת שוויון, שלום, חופש, אגודה

משותפת ואילו השנייה – מלחמה, אישוויון, העדר חופש ושלטון. זהו המפתח לשאלת השאלות במדעי החברה: "חופש או צדק?" ויש תשובה פשוטה ביותר: חופש וצדק; ומסקנת אופנהיימר הנה: "בהתאם לשניות במשפט והשניות ברכוש קיימת גם השניות בקונקורנציה. במקום שבו פועל חוק השלום, קיים משאומתן של חילוף עבודה נגד עבודה ופרי עבודה נגד פרי עבודה, או חילוף עבודה תמורת שכרה הנכון, שמה שלטת "ההתחרות השלווה"; אולם במקום שם משפט השלטון, שם שולטת "מלחמת ההתחרות האוביבת", שם מצוי הניצול ואי-הצדק.

אופנהיימר מסיק מניתוחו (הוא דגל בשילוב ההיגיון שבדוקציה עם זה שבאינדוקציה) שיש להבחין בין שני טיפוסים ארגון החיים החברתיים: הארגון הכלכלי המבוסס על שלום וסולידריות, רצון חופשי והזדמנויות שוות, לעומת האמצעים המדיניים שמהותם הארנות והשליטה בשיטות לא-כלכליות אלימות; כאמור אבחון זה חופף את האבחנה בין "חברה" לבין "מדינה" שאינה אלא "מוסד חברתי שקבוצה אנושית מנצחת הרכיבה על קבוצה אנושית מנוצחת במטרה אחת ויחידה: לווסת את השלטון של הקבוצה המנצחת ולהבטיח את שלטונה נגד התקוממויות מכפנים והתקפות מבחוץ. והשלטון – מטרתו הסופית אינה אלא ניצול המנוצחים לטובת המנצחים"⁶⁰. בתפיסתו את הקונפליקט המדיני ואת מוצא המדינה מן הכיבוש הושפע אופנהיימר בלי ספק מכתביו של ל. גומפילוביץ והסוציולוגיה ההיסטוריות-האבולוציונית שהעניקו משמעות היסטורית לאלימות הראשונית בהתהוות המדינה ומלחמת המעמדות. מוצא מן הקונפליקט נראה לו חידוש החברה המבוססת על שוק חופשי על-יפי החוק הטבעי שמכירה בטוב המשותף כבסיס לשיתוף פעולה⁶¹. בספרו המדינה מבחין אופנהיימר ששה שלבים בהתהוות המדינה שבסופם אין המדינה אלא "הסדרם של האמצעים הפוליטיים – – תוצאת הכיבוש וההכנעה – הריכוז". כל מדינה היא מעמדית באופיה כשהמעמד השליט חותר לייצוב "חוקי השליטה"⁶². במסגרת הזאת מתפתחת גם "תודעת האנחנו" כלפי הזרים במסגרת "מדינה קונסטיטוציונית". "ההסדרים הארנותיים מבטיחים את המונופולין על הקרקע שאיננו מאפשר התפתחות חברתית חופשית (טבעית) ועל כן הנורמטיבי ("הבריא") הוא ביטול המונופולין והפיתוח הקהילתי והקואופרטיבי כבסיס לעצמת המדינה"⁶³. באידיאל הליברלי העקבי לחלוטין ראה אופנהיימר את "הרפואה" לחברה: הבסיס יהיה כלכלה צרופה ורציונלית שמניבה שוויון וצדק.

אופנהיימר היה בקי בתורות הכלכליות ובמשנות המדיניות ואף כתב עליהן. אך יותר מכולם הוקיר את אדם סמית ואת קרל מרקס בהם ראה מוריהוראה לסוציאליזם הליברלי שלו. לא נעלמו מעיניו עולות הניצול הקפיטליסטי אך לא האמין ב"מהפכה פרולטאריט" כי אם בהרמוניה חברתית שתצמח מכלכלת שוק חופשי אמתי. הוא ציין את קטיעתה של המהפכה הבורגנית: היא התפשרה עם צורות-הקניין הפאודליות שמהן התפתח הקפיטליזם, שהוא "הממזר של שיעבוד וחירות".

באזורים שבהם מצויה אדמה חופשית לא יכולים להתקיים המונופולין, הרנטה ועודף-הערך. את האידיאל ("האוטופי") של אופנהיימר אפשר להבין כך: זה בצד זה צריכים להתקיים איכרים ועירים על אדמתם וקואופרטיבים יצרניים. בעיית הכפר הוא מקור בעיית הפועלים העירוניים ("הבעיה הסוציאלית") ובניגוד למרקס ("המהפכן") הצביע אופנהיימר על כך שפתרון הבעיה האגררית הוא המפתח לפתרון הבעיה הסוציאלית. אך

גם אלטרנטיבה זו – סוציאליזם ליברלי הממומש ברכי שלום עורנה טעונה הוכחה. אם בקפיטליזם "כל זוג פועלים רודפים אחר מעסיק", בחברה החופשית יחפשו המעסיקים את הפועלים שיוכלו להתקיים גם בלי להיות מנוצלים, מאחר שהרווח הוא פרי המונופול הכפוי והוא בבחינת הכנסה לא לגיטימית. אלה אפשריים מכיוון שבקפיטליזם מתקיים "צבא מובטלים" במצוקה (שלדעת מרקס היא תוצר "מתמיד של הכלכלה הקפיטליסטית" ואילו לפי אופנהיימר – תופעה זמנית בלבד).

אופנהיימר דיבר על "מוטיבציות נפשיות" שונות בקרב חטיבות חברתיות שונות: "כתגובה ללחצי הסביבה מתעוררים אינטרסים מסוימים בכל חטיבה חברתית – – – וכן דימויים, השגות, דעות שונות ודחפים הגורמים לפעולות דומות, המניעים למעשים דומים באותו הזמן"⁶⁴. הסוציולוגיה העוסקת בצורות ההתחברות והזיקות הבינאנושיות מסבירה את התהוות הרוח הסולידרית והצווים המוסריים שתוצאתם היא ה"הרדיות" בין היחידים ושיווי המשקל ביניהם. לדעת אופנהיימר מתפתחת החברה לכדי היותה "כפני עצמה", תכלית לעצמה, אורגניזם בעל קונצנזוס המאפשר להתקיים, והיתה נימה דטרמיניסטית באמונה שהחברה אכן מעצבת את הפרט וכך הופך "האמצעי המדיני" למאחר. מהבחינה הזאת אכן פיתח אופנהיימר תיאוריה חברתית כוללת ואולי אפילו פילוסופיה חברתית המטפלת בבעיות "המארות החברתיות", אי-הצדק ואי-שוויון, ניתוח המצוי וטיפוח הרצוי (כאופן כללי ברוח תורת-ההכרה הנידוקאנטיאנית והסתעפויותיה)⁶⁵ – כשה"צדק" פירושו בעצם הגבלה רציונלית-הכרחית של חירות הפרט, או ליתר דיוק שרירותו. בתנאים שבהם פועלים בלי-הגבלה מנגנוני השוק-החופשי וההזדמנויות השוות, תיתכן חברה חופשית סולידרית-קואופרטיבית. על הסוציולוגיה להצביע על התנאים המאפשרים לאורגניזם החברתי להתקיים על-יפי אידיאל הצדק ולקיים את הצווים המוסריים המנתבים את החברה בכיוון הקואופרטיבי בכלל והקואופרטיבי היצרני החקלאי (כטיפוס עדיף ואפשרי) במיוחד. מאחר והמוטיבציה מתעוררת ומטופחת יתפתחו היישובים הקואופרטיביים על-יפי הרצון החופשי ואף ייוותר מרחב לאינדיווידואליזם בתוככי הקולקטיב שיאפשר הן הרמוניה חברתית והן רמת פרודוקטיביות מרבית. את הדמוקרטיה הפוליטית יש להשלים בכינון דמוקרטיה כלכלית – והתהליך נראה אפשרי וחיוני בתפיסתו המושתת על הבנתו את התפתחות החקלאות ואת מסורת התרבות העירונית וכן את הדרך שהציע לביטול הניגוד, או לפחות להקחותו, בין האינדיווידואליזם לקולקטיביזם. מושג ההרדיות (Reziprozitaet) חיוני לקביעת הסייג לעצמת המדינה; המדינה אכן יודעת עצמה ושלטון, אך לכל מערכת פוליטית דרושה גם מידה רבה ומתרבה של סולידריות⁶⁶.

תביעתו של אופנהיימר ל"פתרון הבעיה הסוציאלית" לא הביאה אותו אל הקומוניזם או אל הסוציאליזם-דמוקרטיה, כי אם לפיתוח תפיסתו הסוציאליסטית-ליברלית הגורסת עיצוב מחדש של הכלכלה על-יפי חוקיה וחברה סולידרית המושתתת על התאגדויות שיתופיות מגוונות. בדרך זו תגבר חלקה של העבודה בחלוקת הנכסים בחברה, לעומת הנתח שמנכס ההון; אין לדעתו סיכוי שהמדינה תבצע זאת (בניגוד "לתכניתו

הגרנדיוזיות והגרוטסקית של פ. לסאל" ועל כן, בשיטת השמטת האלטרנטיבות מגיע אופנהיימר לדעה שהפועלים והאיכרים העצמאיים והדלים יכולים להתקדם רק בדרך ההתאגדות הקואופרטיבית. "מדינת העתיד" (בנוסח הסוציאליזם המארקסיסטי) רחוקה ועל כן יש להתחיל מייד במלאכה ומניסיון העבר (מוזכרות התאגדויות שונות ובמיוחד הניסיון המוצלח ברוח אוון – Rahaline) וכן עליפי חישובים כלכליים ותמריצי העבודה מציע אופנהיימר להקים קואופרטיבים יצרניים-חקלאיים כהתחלה לפתרון "הבעיה הסוציאלית".

בראשית דרכו התפלמס אופנהיימר עם ת. הרצקה אשר הציע לכונן את הקהילה האוטופית שלו בארץ לא-יגושבת וחופשית (באפריקה). אופנהיימר פרסם את ספרו אדמה חופשית בגרמניה⁶⁷ שבו פיתח רעיונותיו בדבר התיישבות קואופרטיבית כהתיישבות "פנימית". כאשר תתאפשר התיישבות לכל מבקש יגבר מאוד כוח-המיקוח של הפועלים השכירים וישופר שכרם (לנגד עיני הכלכלנים היתה תמונת ארה"ב עם מרחביה החופשיים). לדעת אופנהיימר מצויה קרקע להתיישבות גם באירופה, אך קרקע זו "חסומה" בכוח האמצעים המדיניים ושרידי הפיאודליזם. "כיבוש" קרקעות אלה אפשרית עלידי התיישבות השיתופית על כל יתרונותיה. כדרכו הקפדנית – לא חסר "תקנון להתיישבות השיתופית" הזאת⁶⁸, וכאיש חזון ראה בכך שינוי מערכות כולל בכלכלה ובחברה.

אופנהיימר לא היה חסיד שוטה של הקואופרציה וביטול הקניין המונופוליסטי, אך הוא לא נלאה לחזור תמיד להנחות היסוד שלו, כיאה למתקן עולם שלא נרתע מלעג מבקריו על האוטופיות שכתביעותיו. הוא ראה בקואופרציה חזון חברתי חיוני לאלתר אך גם ביסס את אפשרותה וחשיבותה על-פי השיקולים הכלכליים הרציונליים: יש בקואופרציה פוטנציה של יעילות משקית שהיא חיונית לתחרות עם המשקים הגדולים (האחוזות, שרידי העבר). אופנהיימר מיי, על-פי המקובל אז, את טיפוס הקואופרציה השונים (יצרנים, חקלאים או תעשייתיים, צרכנים, אשראי ושירות), שאותם חילק לשני סוגים עיקריים: קונים-צרכניים ומוכרים-יצרניים⁶⁹. הקואופרטיבים היצרניים מתחרים ביניהם, לעומת הצרכניים המגבירים את כוח המיקוח שלהם ובכך משפרים את מצבם. ואולם מן הניסיון למד אופנהיימר שהקואופרטיבים היצרניים על אף האפשרויות שיש בהם – נכשלו בכל המקומות: הם מתגלגלים למפעלים עסקיים לא קואופרטיביים ובכך מחטיאים את מטרתם המקורית, אופנהיימר ניסח את "חוק הטרנספורמציה" שהוא בעצם חוק-הברזל של הניוון הקפיטליסטי של הקואופרטיבים, בוז הלשון: "רק באופן יוצא מן הכלל מגיעה האגודה השיתופית היצרנית למצב של שפע כלכלי. אולם כאשר היא מגיעה למצב מסוים זה, היא חדלה בעצם להיות אגודה שיתופית"⁷⁰; וזאת מחמת ההסתגלות לסביבה הקפיטליסטית, בפיתוח הטכנולוגי המחייב אשראי בנקאי, ובתחרותיות השווקים (שבעצם אינם שווקים "חופשיים"). ההשתעבדות לבנקים, העסקת שכירים בהתאם לתנודות השוק, הביורוקרטיזציה המנהלית בעטייה של ההרחקה, והתנוונות הדמוקרטיה ההשתתפותית השוויונית – הדינמיקה של השוק מביאה אותם להתנהגות כלכלית קפיטליסטית⁷¹.

כבעל חזון חברתי האמין אופנהיימר ש"שחרור" הקרקע יביא להתהוות קואופרציות רבות וראה בהן מתחרים חזקים למשקים הפרטיים הקטנים וקיווה שהדבר ישפר את רמת

החיים של כלל העובדים ויניח את היסודות לתמורה במשטר הכלכלי הנוכחי. ואולם "חוק הטרנספורמציה" היה בו כדי לייאש את ה"תיראפיסט" המחפש מזור למדווי החברה. בנייתו האפשרויות חופש צורה קואופרטיבית שלא נדונה לניוון ככל שתצליח וככזאת הוא מצא במודל ההתיישבות החקלאית הקואופרטיבית. פועלים ואיכרים כחברי קואופרטיבים חקלאיים הם בבחינת קונים ומוכרים, עובדים ובעלים בעת ובעונה אחת ויש להם כוח משיכה ניכר (מן העיר אל הכפר). המודל הזה תאם את מגמות "הקולוניזציה הפנימית" (מזרחה) אך אופנהיימר ראה בו מודל אוניברסלי בריביוע, אם יתאפשרו תנאים שווים לתחרות הוגנת⁷².

אופנהיימר למד את ניסיונות ההתיישבות הקואופרטיבית החקלאית והוא מזכיר את פועלו של אוון (והיישובים ברוח משנתו: ניו לנארק, ראהלין ועוד), ניסיונות שנעשו בגרמניה, לרבות עיר-הגנים עדן, ברנקלאו וכן התיישבות המורמונים במדינת יוטה בארה"ב (ידיעה מסוימת היתה לאופנהיימר גם על ניסיונות התיישבות קומונאלית נוספים בארה"ב). הוא קיבל את הנחתו של אוון שנסיונות החיים החברתיים קובעים את אופיו של האדם ומוסריותו, משמע ההתיישבות השיתופית יש לה גם ערך מוסרי חברתי. הוא מסתמך על הישגי ניר-לנארק ומדבר בהרחבה ובחיוב על הניסיון הקואופרטיבי בראהלין, שהרשים גם את הרצל, ונראה לו כקואופרטיב צרכני-חקלאי המתפתח לקראת היותו יישוב קואופרטיבי מובהק⁷³. ואולם אופנהיימר טוען כלפי יישובי האוונטיסטים שהם נראים לו "קומוניסטים" ובבחינת "מכאניזם" קולקטיביסטי יותר מאשר "אורגניזם" המשלב יחיד וחברה בקואופרציה הרמונית⁷⁴ כמו כן מצא בהם את האמונה (כזו של פורייה וקאבה) שניתן לממש בבת אחת את המושלם!

הנה כי כן משלבת תפיסתו הקואופרטיבית של אופנהיימר סוציאליזם וליברליזם⁷⁵. יש בה רציונל כלכלי אך היא גם ביטוי לחזון "הדרך השלישית". אופנהיימר הכריז לא אחת: "עולם המחור יהיה סוציאליסטי אך לא קולקטיביסטי". ועוד: "לאושרנו יש בהיסטוריה גם ערכים שאינם ניתנים לכימות. כוחות נפשיים שאין להם מידה ומשקל, עשירי מתח עד כדאי, שיכולים הם להביא לידי הגשמה את הנראה כבלתי אפשרי"⁷⁶.

9

"גם אם תמסור ליהודים מרחבי ניר נאים ביותר בקנדה או בארגנטינה – לא תצליח לעורר בלבם אותו מתח הכוחות שתקנה להם התיישבות בערבה השוממה ביותר, אם רק יזרום לתוכה הירדן וישקיפו אליה הרי הלבנון".

[פ. אופנהיימר]

אופנהיימר לא חשש מהכינוי "אוטופיסט". "אוטופיסט זה תואר נעלה – – – כל אוטופיה היא המציאות של מחר", השיב. "כי הרי יותר משתלויה ההצלחה במדעי-החקלאות, היא תלויה ברוחם של הפועלים". וכך נפגשו בראשית המאה הרכיהם של אופנהיימר האוטופיסט והרצל "האוטופיסט"⁷⁷. כבר בינואר 1902 רשם הרצל ביומנו

שמן הראוי להגשים את הניסיון שמציע אופנהיימר (במאמרו על התיישבות יהודית בדי וועלט), ועד מהרה נפגשו ונקשרה ביניהם חליפת מכתבים מאלפת⁷⁶. באלטנוילנד⁷⁷ מוזכרים אופנהיימר, הרצקה והנרי ג'ורג' ו"בחברה החדשה" הקרקע היא ציבורית והארגון קואופרטיבי ומצויה בה מוזיגה אידיאלית בין היסודות הסוציאליים והאינדוידואליים. וכך התגלגלו האירועים במהירות בקונגרס הששי (באזל 1903) הציג הרצל את אופנהיימר ואת ההצעה להקים התיישבות קואופרטיבית יהודית בארץ-ישראל, אך זו נתקבלה בקרירות, "הקרן הקיימת לישראל" כבר נוסדה ורעיון הקרקע הלאומית כבסיס להתיישבות התקבל בדרך כלל על כל החוגים הציוניים, ואולם רעיון ההתיישבות השיתופית שהרצל שב והציע בקונגרס החמישי, לא נתקבל אלא בקונגרס התשיעי (1909) אחרי מותו. וזאת, הודות לתמיכתם של פועלי-ציון האוסטרים והארצישראלים⁷⁸. הקמת המשרד הארץ-ישראלי בראשותו של א. רופין⁷⁹ ורכישות קרקע בא"י הפכו את תכניתו של אופנהיימר לאקטואלית ולאחת מדרכי התיישבות באותם ימים.

לאחר עליית אנשי "השומר" ב-1910 על אדמת פולה שנרכשה במסגרת עסקה גדולה יותר בעמק-זרעאל, התחילו בראשית 1911 לבנות במרחביה⁸⁰ את הקבוצה השיתופית הראשונה על-פי תכנית אופנהיימר. למרחביה, תודות לאופנהיימר, זכות ראשונים בהתיישבות השיתופית בעמק-זרעאל, כניסיון מובהק לממש את הדגם הקואופרטיבי שעידד אופנהיימר על-פי עיקרי משנתו. הנה כי כן הפרה אופנהיימר את המחשבה הציונית המגשימה. הוא חזר והדגיש: "הרוצה לבנות ערים צריך לבנות כפרים תחילה"; הקרקע תהיה ציבורית-לאומית כדי למנוע מונופולין וספסרות ולאפשר למהגרים להשתרש. ניסיון הקואופרציה במרחביה לא האריך ימים בעטיים של פגעי המלחמה והטבע, וגם מחמת שהמודל האופנהיימרי לוקה בחולשות אימננטיות והוא לא התאים לאידאולוגיה ולאווירה ששררנו בקרב אנשי העלייה השנייה וחלוציה⁸¹.

אופנהיימר עיבד לפרטי פרטים את הדגם שהציע: "האדמה חייבת להישאר לעולם קניין הכלל – כי לי הארץ וגו'"; הקמת משקים גדולים רנטביליים זמן קצר לאחר הקמתם; "ראשיתנו מוכרחה להיות כפרי איכרים קואופרטיביים; זהו צו ההיסטוריה, צו המדע הכלכלי וצו מסורתנו הקדושה"; בראש המשק "יעמוד מומחה"; הפועלים המקצועיים המצויים יכשירו את הטייונים ("שכרם יעלה על ערך עבודתם ויקטין את שיעור הרווחיות"); תנאי פסיכולוגי לרווחיות המשק יהיה "הכנסת המניע של האינטרס האישי"; הקואופרציה החקלאית של היצרנים שתוקם תהיה "מבחינה פורמלית משק קפיטליסטי, אבל תוכנו – קואופרטיבי"; בשלב הראשון תהיה סמכותו של המנהל מורחבת ו"מידת הצדק והצלחת המפעל מחייבים ששכר העבודה ישולם לפי יכולתו של כל עובד ועובד"; לאחר תקופת הרצה, בשלב השני של בניין המשק השיתופי, יקצרו העובדים את פרי עמלם ויוכלו לפדות את המשק (מהבעלות של "קרן הקואופרציה" שנתנה את האשראי); העובדים יהיו לבעלים "ורק דבר אחד לא ארשה להם לעשות: לחלק את הקרקע בין החברים כחלקות בבעלות פרטית. כי הבעלות על האדמה תישאר תמיד בידי הקרן הקיימת לישראל"⁸².

קרקע לאומית, החקלאות כתשתית, סולידריות בין העובדים ההופכים לבעלים ומקיימים עזרה הדדית – אלה עקרונות-על לקואופרציה. מגוון צורות הקואופרציה

שבהמלצות אופנהיימר, ביטא "הן את גישתו המעשית והן את השקפת-עולמו הליברלית. ואולם בתווך תימצא "התאגדות הפועלים בהתיישבות חקלאית-שיתופית-יצרנית" ובסופה של ההתפתחות יקומו מושבות שיתופיות (Sedlungsgenossenschaft) שהן כפרים שממוקמים בהם הקואופרטיבים החקלאים וצורות התאגדות שונות של בעלי-מלאכה ותעשייה. האמנם היה זה עוד חלום אוטופי נוסף? אופנהיימר היה אופטימי וסמך על הכשרת העובדים וחינוכם לקואופרציה – זו היתה בעיניו כורח כלכלי אך גם מופת מוסרי בעל ערך אוניברסלי. תלויה ועומדת השאלה באיזו מידה התאים מודל זה למציאות בארץ ולרוחם של החלוצים שבנו את התשתית. חברי דגניה סירבו להתארגן על-פי המודל האופנהיימרי. "רק עבודה חופשית ומשותפת תשיב לחיים את העובדים ואת הארץ. – – – אנחנו מתנגדים לשלטון (המנהל). – – – גולת הכותרת של הקבוצה: – – – לברוא חיים של שוויון במובן הכלכלי ושוויון בין החברים והחברות. – – – ואם לאו – נרד, ניפול ודגניה תהיה כפתחת-קווה"⁸³ כתב כוסל.

ואכן הקואופרציה במרחביה לא החזיקה מעמד. לפי תכניתו של אופנהיימר (והמהגרס דיק שהוא מינה) היה מותר להעסיק פועלים שכירים, לרווחת המשק, והוא לא ראה ב"עבודה עברית" עיקרון של ייהרגיזובלייעבור. לדעת דיק עבודה עברית בלבדית (אי-העסקת פלחים ערבים בעלי מיומנויות ובשכר נמוך) תהרוס את המשק ותגרום דמורליזציה של הפועלים היהודים, כאשר תשולם שכרם אינו תואם את "תרומתם"⁸⁴. בספרו של י. דינוביץ, מרחביה הקואופרציה ובמאמריו של י. דון מצויים תיאורים והערכות על מהלך ההתפתחות של המושבה והקואופרציה. ולא נאריך בזה כאן. שאלות כמו מתי מסתיים השלב האדמיניסטרטיבי, כיצד ומי קובעים את השכר הדיפרנציאלי, בעיות אשראי ומימון הפיתוח – לא היתה עליהן הסכמה. התפוררות מרחביה לא איחרה לבוא. י. דון מסביר בשיטתיות את מהלך המאורעות שגרמו את ההתפוררות. הוא תולה אותה בגורמים אלה: הברלי השכר, חוסר יכולת לקלוט משפחות, קיומם של משקי-עזר פרטיים בשולי המשק המשותף, מנהל אוטוריטטיבי, והפער בין המודל האוטופי של אופנהיימר לבין מטרותיהם המעשיות והכלליות של פועלי ארץ-ישראל⁸⁵.

10

"החיים בארץ היו קשים ומי שלא מצא לו שמחת נפש, שאינה תלויה ברכבים שבחוץ, התהלך קודר. – – – שמחה היתה רק בכניית הארץ, שמחה בדגניה. שמחה במרחביה. שמחה בתקומתה של תל-אביב."

[ש. עגנון]

במודל של אופנהיימר יש שאיפה לשלמות ואילו באורח-מחשבתנו עתה ובחיינו הנוכחיים לא שרדו יותר אמתות שלמות והשקפת-עולם כוללת ואין אילו שאלות רטוריות או דילמות לבטלנים הששים אלי ויכוח. למייסדים היו גם היו אידאולוגיות מובהקות, כמסתבר מהעיון בכתביהם שהעלו את הרילמה הישנה: מרחביה או דגניה?

האם עניין לנו בדרגמים אלטרנטיביים? האם יש טעם לרון באידיאולוגיות כמניעים עיקריים להתיישבות השיתופית בארץ ולהבדלים שבין טיפוס ההתאגדות מאז ועד עתה? עמדתו של מ. בובר ידועה ורשו בה לא מעט: "כפרנו השיתופי אינו פרי תורה אלא פרי מצב – צרה, הכרח, דרישות המצב. בהקמת הקבוצה, נאמר, לא האידיאולוגיה הלכה בראש, כי אם המעשה. רבר זה ודאי נכון הוא, אבל בהגבלת-מה – – – האידיאל יצר דחיפות אבל לא יצר דוגמות; הוא עורר, אבל לא הכתיב"⁸⁸. בובר הסתמך על דבריהם וכתביהם של ראשונים. עמדתו מעלה את ראשונות המעשה ואת ה"סיטואציה" בארץ ובעם. כוהירות ובהססנות ניסה בובר למצוא את הסינתזה בין "אידיאולוגיה" ל"סיטואציה", בארכיונו רשם לעצמו מדבריהם של ברץ, מאירוב, לויצקי – כפי שנתפרסמו בקובץ הקבוצה⁸⁹ (שאותו הכין ברל כצנלסון, שמן הסתם הסב את תשומת לבו של בובר אליו כשכתב את נתיבות באוטופיה). ואולם אף-על-פי שבובר מזכיר (פעם אחת כלכר!) את פראנץ אופנהיימר – אין הוא מתייחס כלל לעובדה שההתיישבות הראשונה בעמקייזרעאל היתה ההתיישבות במרחביה-הקואופרציה, שנסודה על-פי "מודל" מובהק של אופנהיימר כביטוי לאידיאולוגיה הכלכלית-הפוליטית שלו שגובשה על-פי צורכי החקלאות בגרמניה, אך נתקבלה על דעת הקונגרסים הציוניים הששי והתשיעי. "אידיאולוגית" מובהקת היתה התנגדותם של אנשי דגניה לממש את תכנית אופנהיימר. אני מרשה לעצמי, על כן, להעמיד ביסוד היריבויות של ימי הבראשית את ההבדלים האידיאולוגיים. מאבקים אידיאולוגיים חריפים רבי משמעות פיצלו את היישוב הצעיר, כפי שמעידים הורביץ וליסק בספרם: "ישראל היא תולדה של תנועה אידיאולוגית שיצרה קהילה שהפכה למדינה"⁹⁰.

הסוציאליזם הליברלי של אופנהיימר, משנתו הכלכלית וכן ה"מודל" שפיתח, התגבשו כבר בספרו הראשון [1896] "בניסיון להתגברות חיובית על הקומוניזם עלידי פתרון הבעיה החברתית והשאלה האגררית". כותרת מעין זו איננה מקרית, כמובן, והיא מתמצתת את ההנחה המרכזית של המחבר: סוציאליזם ליברלי עתיד להתגשם מכוח התיישבות שיתופית על קרקע מולאמת. ביטול המונופולין (קניין פרטי) על הקרקע, משקים קואופרטיביים רווחיים ורציונליות עסקית בנייהול המשקים – אלה נראו לו עקרונות-יסוד שיביאו רווחה למצוקותיה של האוכלוסייה הכפרית-החקלאית. במשנת אופנהיימר מצוי איפוא שילוב מאלף של אוטופיזם-סוציאלי וריאליזם-כלכלי. ש. קפלנסקי תיאר את משנתו כנשענת "על שני עמודי-התווך: על אבי תורת הכלכלה הקלאסית – אדם סמית ועל אביר הסוציולוגיה הסוציאליסטית – הוא קרל מארכס"⁹¹.

חוקרים מעטים נתנו את דעתם עד כמה הושפע אופנהיימר ממארכס, הן בתפיסתו את השאלה האגררית (ביטול המונופול על הקרקע, גורל המשק הזעיר ועוד) ואת מקורות עורף-העורך; והן בתפיסתו את המדינה כפרי עצמה וכהגנה אלימה (באמצעים שאינם-כלכליים) על זכויות המונופולין של המיעוט השליט. בחשיבתו היוצרת של אופנהיימר מצויה נימה רומנטית-סוציאליסטית: "מדינת העתיד" תהיה משוחררת מדיכוי וארנות ותתנהל בשיטת המנהל העצמי. האנארכיסט פ. קרופוטקין הרשים מאוד את אופנהיימר ומצאנו שהוא השתתף בחוגי-דין בהשתתפות אנארכיסטים⁹². הוא היה מיודד עם האנארכיסט גוסטאב לאנדאוואר שפגשו בחוג שתכנן "ערי גנים". הוא גילה

עניין רב בניסיונות הקומונליים בזמנו ומעניינת סקירתו הביקורתית שטרם זכתה לעיון מיוחד.

מאליו מובן שהרעיונות בדבר "הקרן הקיימת", רוכשת הקרקע הלאומית, והקואופרציה החקלאית-יצרנית המצויים במשנתו הכללית של הרצל, קסמו לאופנהיימר והוא התגייס להכשרת הלבבות לתכניתו האגררית-הקואופרטיבית. הרצאתו על "ההתיישבות הציונית ויסודותיה" היתה ראשיתו של מפעל ששיאו היה ייסוד מרחביה, התיישבות שיתופית ראשונה על אדמת הלאום. אופנהיימר הבין את הציונות כתנועה המארגנת את הגירתו של העם היהודי למולדת שקשייה מיוחדים: ארץ קטנה המחייבת יישוב צפוף, תנאים גיאוגרפיים שאינם נוחים, ו"החידוש הגדול בהיסטוריה העולמית" – החומר האנושי שלא הורגל בחקלאות. ברוח חזונו ראה את האפשרות לגבור על כל הקשיים בכוח "הערכים ההיסטוריים שאין להם משקל, כוחות נפשיים שאין להם שיעור ואשר הנם עתירי מתח כדאי-כך שיכולים הם להביא להגשמת גם מה שנראה כבלתי-אפשרי". אמונתו היתה שיתרון הרוח המיוחד את העם היהודי יביא "להתיישבות בערכה השוממה ביותר, אם רק יזרום בה הירדן וישקיפו עליה הרי הלבנון".

והריהו מפרט את "הנחות-היסוד" שההתיישבות הציונית צריכה לשאוף להגשמתן; א. תושייה ועזרה הדרית כפי שפותחו בהגות החברתית השיתופית; ב. החקלאות כבסיס ההתיישבות הציונית; ג. הארמה תהיה קניין הכלל. וכך יבוא הקץ על הנדודים ועל העוני. רשת התיישבות שיתופית מצליחה תעורר עליית המונים ומימושו של החזון הציוני. אין ישועה פתאומית: "נניח יסודות, נשתול שתיל שינבוט ויפרח ויהיה לאלון אשר בצלו ישבו בני בנינו ויוכירונו לטובה, אותנו ואת מפעלנו".

ביוני 1903 כתב אופנהיימר להרצל: "אין יכולים לייצר עם; אומה היא כצמח הנטוע בקרקע. אין זה יצור חרושתי. מוכרחים לעלות ולצמוח מהתחלות קטנות, אם גם אפשר שתהליך הצמיחה יהיה מקוצר, לפי חוק היסוד הביוגנטי, עד כדי-כך, שלמעשה תהיה זאת בסופו של דבר כעין יצירת יש מאין"⁹³. התנועה הציונית, ממש כמו תנועת הקואופרציה – אין אופנהיימר תופסן כמעשים פרגמטיים ונטולי תיאוריה מכוונת. הוא אף הזהיר שיש מחיר כבד להזנחת התיאוריה ולהתנדרפות החזון; בעל החזון לא חשש מההאשמה ב"אוטופיזם", אדרבה!

ייסוד הקואופרציה במרחביה היתה איפוא ניסיון להגשים מודל תיאורטי מובהק על אדמה שנרכשה בידי קרן לאומית. ההתיישבות הזאת היתה על אפס וחמתם של רוב הפועלים בארץ-ישראל ועל אף ההתנגרות של חברי דגניה ל"מודל האופנהיימרי". ש. קפלנסקי שהתייחס בחיוב לניסיון (בניגוד לעמדת מפלגתו פוע"צ) הכריע על-פי עיקרי השקפת-עולמו. נחמן סירקין, מבעלי ההשפעה, כתב בספרו שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית את הדברים הבאים: "הפעילות החברתית המודעת מבקשת לעצב מחדש על דרך התבונה את דמותו של מה שנתהווה ולזככו באורח מוסרי. להקים ביוזמים רפובליקה חדשה על עיקרון חופש התחרות ואי-השוויון החברתי, ללא תכנית וללא תבונה, הוא איזולת מבחינה חברתית ופסיכולוגית. מדינת יהודים על יסוד הקניין הפרטי, כמתכונת המדינות שצמחו בהיסטוריה, אין להעלותה על הדעת לפי שורת ההיגיון". והסעיף הראשון באגודה "הסיאנה" שיום סירקין, קובע שזאת "אגודה מדעית

והיא עוסקת בדרך עיונית בשאלת יסודה של קהיליה יהודית על יסוד קולקטיביסטי בארץ־ישראל". אידיאולוגיה סוציאליסטית מובהקת (ואנארכיסטית) עולה מההתכתבות שבין טרומפלדור וצבי שץ. ועוד תעודות לא מעטות מוכיחות שרעיונות ההתיישבות השיתופית, על הדגמים השונים שלה, היו מעוגנים באידיאולוגיות השונות, ובעיקרו של דבר בהשקפת־העולם הסוציאליסטית לגוניה.

אנשי העלייה השנייה סלדו מתהליך הניוון שפקד את אנשי העלייה שקרמה להם – "התאכרות" בלשון הימים ההם ו"בועזיות" בלשון העלייה השלישית. ברל כצנלסון כתב לאחיו: "הפועל בארץ־ישראל מבקש לעמוד ברשות עצמו, חופשי מעול בעלי הבתים". ויוסף בוסל, בכנס "הפועל הצעיר": "עלינו למצוא שיטה שתיתן באמת חופש אינדוידואלי לפועל ולא יצטרך להשתמש בעבודתם של אחרים". מ. סמילנסקי מספר על בוסל שחיפש סינתזה חדשה: "לא איכר מנצל ולא פועל מנוצל – כי אם קבוצה (ברוח ה"ארטל" הרוסי) – וצורת חיים קומוניסטית".

תכנית אופנהיימר נראתה אז בעיני פועלי א"י כפגומה מכול וכול: צורה חדשה של "אפיטרופסות", חוסר צדק בתגמולים ובהפרשי השכר, פקידות ממונה מטעם וכיו"ב. המנהל מטעם אופנהיימר, האגרונום ש. דיק, הציג את "הפרוייקט האופנהיימרי" בפני ועידת פועלי הגליל – אך לא מצא חסידים שיטלו עליהם את מימושו. א. רופין וש. קפלנסקי היו מהמעטים שראו ברכה במודל האופנהיימרי, אם גם לא הציעו להעדיפו על פני דגמים אחרים, אלא שהדגם האופנהיימרי כשל. בארכיון קיבוץ מרחביה שמור פרטיכל אספת חברי הקואופרציה־במרחביה, ערב מלחמת־העולם הראשונה. באספה זו הציע המנהל, כדרך למוצא מן המשבר ולהגברת "המוטיבציה" (ברוח משנתו הכלכלית של אופנהיימר) למסד את הפרשיות השכר ואף ראה אפשרות לטפח "משקי עזר פרטיים".

חברי דגניה דחו את ההצעה להיות מגשימי הקואופרציה בנוסח־אופנהיימר מנימוקים עקרוניים ("אידיאולוגיים"). הם האמינו ב"קבוצה" שבה החיים משותפים, העבודה משותפת, כהמשך לחיי "קומונה" המיוסדת על שיתוף ושוויון (שמשמעו הפרדה של התמורה מן התרומה ובניגוד לפילוסופיה הסוציאל־כלכלית של אופנהיימר המניחה שהאינטרס הפרטי הוא מניע ראשוני). הרחייה נומקה כזו הלשון (26.11.1911): "הפועלים רואים את החופש הגמור בעבודה ובהתפתחות יזמתם כדבר הכרחי לקיומם כקבוצה ויראו זאת כנסיגה לאחור, אם יקבלו עליהם את מרותה של הנהלת היישוב השיתופי (הקואופרציה). מלבד זה הם מתנגדים לשני כללים פרינציפיוניים בתורת אופנהיימר והם: א. ההפרש בקביעת השכר לכל פועל ופועל; ב. הפיקוח העליון מצד איזה מנהל רשמי, הממונה על קבוצת הפועלים, שחבריה יודעים זה כמה שנים את מלאכתם". בכתבה בהפועל הצעיר (יט' בטבת תרע"ב) מסופר על דגניה, ש"כולם עניין אחד לפניהם: להשתדל שהעבודה תכניס כמה שאפשר יותר ולהראות בזה מופת חותך לדעתם האומרת כי שיטה של עבודה משותפת המסורה לרשות הפועלים היא השיטה היותר נכונה בעבודת היישוב שלנו".

האידיאולוגיה, או המערכת הפילוסופית של אנשי דגניה, דומה שמצאה ביטוי ברור בהשקפותיו של י. בוסל באותם הימים: "רק עבודה חופשית ומשותפת תשיב לחיים את העובדים ואת הארץ". ובמועצה החקלאית של "הפועל הצעיר" בכנרת (תרע"ט): "ראינו

את המושבות והן מתפרנסות על ניצול אחרים. אמרנו: ניצור לנו צורה של יישוב כזאת המחייבת אותנו לעבוד בעצמנו ולא בידי אחרים ובלי הנהלת אחרים. – – – לכבוש עבודה – בלי בעלים ובלי משגיחים. – – – גולת הכותרת של הקבוצה: ליצור על־ידיה אפשרות שנהיה בעצמנו הריגולאטורים של חיינו, לברוא חיים של שוויון במובן הכלכלי וחיים של שוויון בין החברים והחברות". (ההדגשה שלי, א.י.)⁹⁴.

אין ספק שהשקפת־העולם קבעה בנסיבות המיוחדות של ההגשמה הציונית את האלטרנטיבה החברתית העדיפה, כשהמשק וניהולו אינם אלא פונקציה נגזרת מעדיפות זו. וכפראפרזה לדברי הורקהיימר] ניתן לקבוע: העדר השקפת־עולם או אדישות לתיאוריה הופכים את העשייה לרילאטיביסטית ואף למנכרת. את הפעילות האנושית מניע רצון מכוון המתווה מטרות; השקפת־העולם איננה תלושה מ"רוח הזמן" המצויה ומאורחות־החיים האפשריים והרצויים מבחינת הצדק החברתי (מימושם של החירות והשוויון). אין חציצה בין עקרונות־משק ואורחות־חיים אלא בתקופה של משבר ושקיעה, כאשר נהרסת השלמות של המרקם החברתי והיחסיות והציוניות חוגגות. אין זה מונע שקיעתו של דגם אחד והישרדותו של האחר. הקיבוץ שרד כיוון שפיתח את משקו כ"כלכלת־שירות משרתת" וכאורח־חיים משחרר ולא כ"מרכז רווח" שיש בו מן הניכור ואדנות המנהלנים. ומכאן: הרלוואנטיות של הנושאים שהעלה אופנהיימר בכתביו⁹⁵, ובמיוחד עתה כשתהליכי ה"הפרטה" וה"שינוי" בתנועה הקיבוצית על כל זרמיה – החלו, קיבלו תנופה, ואחריתם מי ישרום:

וראויים שישמעו מחדש דבריו של פ. אופנהיימר באחד ממאמריו האחרונים (1944): "ראינו את ארץ־ישראל לא רק כמרכז חדש לריכוזו וביטחונו של עם ישראל, אלא ביקשנו להניח לה יסודות כאלה אשר יפטרנה מלכתחילה מעונשן של הרעות החולות הכרוכות בחיי הכלכלה המודרניים". לא השגנו את מלוא המטרה, אך לא באשמת העקרונות: "עמנו אטם אוזניו משמוע לקול חווינו", לפנות אל הדמוקרטיה הפוליטית והכלכלית גם יחד.

אברהם יסעור

[קיבוץ מרחביה, תשנ"ג]

1. ר' תזכירם של חברי מרחביה שהובא בחוברת של אופנהיימר על מרחביה (1914).
2. ת. הרצל, מדינת היהודים, 1896 (ר' כתבי הרצל).
3. נ. סירקין, שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית (1896), הוצאת יד טבנקין (1989).
4. Theorie der reinen und politischen Oekonomie, ברלין, 1910.
5. ההדגשה במבוא מיוני 1910, מאת המחבר, להלן תהיינה ההדגשות על-פי המקור. הפרטים בסקירה הביוגרפית שאובים מרשימותיו האוטוביוגרפיות: (1931) *Erlebtes, Erstrebtes etc* 1964 ומאמריו של פ.א. וכן מספרו של ג. קרסל, פראנץ אופנהיימר 1972. מצויה גם סקירה אוטוביוגרפית קצרה שכתב פ.א. ב-1926 (בכתב-יד).
6. פאול אהרליך – בעל פרס נובל ב-1908 וממציא התרופה נגד עגבת, שהיתה אז נפוצה מאוד בקרב דלת-העם.
7. על גוסטאב לאנדאוואר, ר' כתבים ומכתבים, מבוא וסוף-דבר מאת אברהם יסעור, ת"א 1982. ספרו של קרופוטקין העזרה ההדדית בטבע ובחברה, מכתבי-היסוד של האנארכיזם, מצוי בתרגום עברי (מאז 1923).
8. הכוונה לספר Theodor Hertzka, *Zukunftsbild 1890*. הרצקה היה לאומן ואנטישמי, אך סוציאליסטים צעירים נמשכו אחר אוטופיית ההתיישבות הקומונאלית שהוא פיתח, אף כי תכניתו להתיישבות בקניה שבה מצויות לדעתו אדמות הפקר, היה בה יותר משביעית של אימפריאליזם גרמני. הדים לאוטופיית "פריילאנד" מצויים במבוא למדינת היהודים. להבנת הלכיההרוח בחוגים אלה, ר' U. Linse, "Von Nuovo Germania nach Eden", *Bauwelt*, 43 (13.11.1992).
9. אופנהיימר העריך מאוד את הישגיו של מארכס בתחום הכלכלה ופיתוח הרעיון הסוציאליסטי. [עב' הגמר שלו]. עם זאת פיתח אופנהיימר את שיטתו המבוססת על סינתזיה מקורית בין אינדוקציה ודידוקציה כפי שהודגשו באסכולות ה"היסטורית" ו"הקלאסית".
10. ספרו ראה אור ב-1896 (ומהדורות נוספות ב-1913 ובי-1922) *Die Siedlungsgenossenschaft: Versuch einer positiven Ueberwindung des Kommunismus durch Loesung des Genossenschaftsproblem und der Agrarfrage*.
11. ראה את האזכורים בכתביו ובמיוחד דרכי המדעית, 1929.
12. ראה בפרקי האוטוביוגרפיה שלו (Erlebtes etc., ch. 19-20). בזיכרונותיו של הלל אופנהיימר (בנו של פראנץ) מסופר על ניסיון נוסף של אופנהיימר, סמוך לאייזנך, שנכשל אף הוא (1905-7) אך הובהרו עקרונות נוספים שידע אופנהיימר מהניסיון המעשי שהלך ונצטבר.
13. פראנץ אופנהיימר – מאה שנה להולדתו, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב 1965; ושם – תרגום חליפת המכתבים בשנים 1902-1904.
14. ראהלין – Rahaline, M. Eliav-Faldon, "The first Jewish Utopias", The

- Jewish Journal of Sociology, XXV, 2 (1983), 85-103; V. Goeghean, "Rahaline: an Irish Owenite Community", *Inter. Review of Social History*, 377-411 (1991) XXXVI וכן – 1971, Pollard & Salt (eds.), *ויקעב עובר* 1981.
15. די וועלט, 1902, 4, עמ' 6 (לפי מאה שנה להולדתו).
16. כנ"ל, 6.3.1903; ועוד: "אינני יכול להבין כיצד אחרי קישינוב יכול יהודי שלא להיות ציוני!"
17. הפרוספקט – ר' מאה שנה להולדתו, 31-33; תרגום ההרצאה בקונגרס הששי – ר' קמה, תש"ח, 175-184; הוכללו בקובץ זה.
18. דיון מפורט בכל אלה אצל קרסל, 1972.
19. הכוונה לספר *Das Grundgesetz der Marxschen Gesellschaftslehre* שהופיע בברלין 1903 (ר' מאה שנה להולדתו, ע' 49, 51).
20. ר' ספרי משנתו החברתית של מ.מ. בובר, ת"א 1984.
21. Der Staat 1909 בהוצאות רבות ותרגומים לכמה שפות. (תרגום קטעים בידי מ.ג. במחברות לפדגוגיה, מס. 5, 1943).
22. המדינה היתה הדרך ה-14 בסדרה Die Gesellschaft בעריכתו הכללית של מ. בובר) *Der Staat*, שטוטגארט 1954, ע' 5 (ולהלן על-פי מהדורה זו הכוללת את מבואו של אופנהיימר מ-1928). מכתבו של בובר (אל שטהר), 20.5.1905, אנו יודעים שהסדרה החברה נועדה לפרסם "מחקרים בפסיכולוגיה חברתית" והעורך מתכוון לפנות אל חוקרים נודעים כוומברט, זימל, ברנשטיין ואופנהיימר. במכתבו של אופנהיימר אל בובר (9.11.1905) הוא מודיע שמתאים לו לכתוב על נושא המדינה – אך כתיבת הספר תתעכב מחמת עיסוקיו ב"חברת ההתיישבות הצוערת קדימה" (וכן מדובר במכתב על שכר-סופרים והוצאות דואר!) – ר' בובר, חילופי איגרות, כרך ראשון, ירושלים 1982.
23. ובעניין זה מאלפת מסתו של מ. בובר "בין חברה למדינה", מולד, ה', 27 (יוני 1950) [פני אדב, עמ' 397-413] וכן הספר החשוב R. Bendix (et al.), eds., *State and Society*, Berkeley 1968.
24. על תקופה זו שבין שני הקונגרסים – כתב בפירוט רב קרסל (1972) בספרו, פרקים ב, ג והלאה.
25. ר' מאמריו "ציונות וקוסמופוליטיות", די וועלט, 7, 51 (1903) "ההתיישבות והעם", שם, 7, 52 (1903).
26. נודעה (בין היתר) הרצאתו "ההתיישבות היהודית-שיתופית בארץ-ישראל" בחוג הווינאי של "האגודה היהודית להתיישבות", שפורסמה בדי וועלט, 11, 11 (1907).
27. ש. אונגר, "פועלי-ציון במערכה למען תכנית אופנהיימר", *הציונות*, מאסף י"ד, 1989, 263-286; ש. קפלנסקי, חזון והגשמה, מרחביה 1950, עמ' 24-32.
28. די וועלט, 13, 42 (22.10.1909), אופנהיימר חזר ופירט את תכניתו הקואופרטיבית והדגיש את התאמתה לתנאי הארץ ולעקרונות הציונות.
29. ש. קפלנסקי, 1950, ע' 94-95.
30. ספר וארבורג, ירושלים, תש"ח, 127-139 (דבריו בקונגרס התשיעי).

31. די ועלט, 14, 4 (1910).
32. "מודעות-המוצא ותודעת-עם", שם, 14, 7 (18.2.1910).
33. "הרפורמה החקלאית בארץ-ישראל העתיקה והחדשה", שם, 14, 9 (1970).
34. שם, 14, 25-27 (יוני-יולי 1910).
35. בזיכרונותיו על פגישות עם פטר קרופוטקין, מזכיר אופנהיימר את ביקורו בגלאזגו ופגישתו עם קבוצת "פועלי-ציון" שם, על קבוצה זו ראה: א. גוטמן, סיפורו של חלום, יד טבנקין 1990, ע' 23, 25-26 וכן ארכיון מרחביה, מיכל 1:1.2, תיק 7.
36. ר' "הצעדים הראשונים על ההתיישבות המשותפת בא"י", האחדות, ב', 14 מאמר ראשי בעילום שם. וכן כתבי ש. קפלנסקי ומאמרו של אונגר (הערה 27). בספרו של קרסל (1972) מוקדשים לכך הפרקים 6-8.
37. Merchavia - A Jewish Cooperative Settlement in Palestine, 1914.
38. החוברת הוצאה לקראת ביקור אופנהיימר בארה"ב. מצויה גם באידיש. שיחה עם פראנץ אופנהיימר, העולם (אודיסה), 13 במאי 1913.
39. System der Soziologie, 3 Bde, Jena 1922-4.
40. Grundriss der theoretischen National - Oekonomie, 2 Bde, 1926.
41. ר' מ. בובר, חילופי איגרות, כרך א', ירושלים 1982; בעיקר במכתבים 322, 400, 405. לא מובן לי על שום מה מזכיר בובר את אופנהיימר פעם אחת בלבד בספרו נתיבות באוטוסייה (ת"א, תש"ז, ע' 70), ובעניין צרדי לחלוטין, בפרק על ההתאגדות שעניינו התפתחות הקואופרציה וחשיבותה.
42. דבר, עיתון פועלי ארץ-ישראל, 13 בדצמבר ו-14 בדצמבר 1926. הביקורת החלה כבר לפני פרסום זה, לאחר שנודעו בארץ עיקרי המסקנות וכן בעקבות הרצאת אופנהיימר בוועידה הבינלאומית של הסוציולוגים בווינה ספטמבר 1926. ור' פרטים בקרסל (1972), פרק י"א.
43. שם, 14 בדצמבר 1926.
44. מ.ב., "הביקורת של פראנץ אופנהיימר", דבר, 28-29 אוקטובר, 1926.
45. ש. לביא, "לתזכירו של הפרופ' אופנהיימר", דבר, בהמשכים 20, 29, 30 דצמבר 1926.
46. ש. קפלנסקי, דבר, 19-20 באפריל 1929.
47. "פראנץ אופנהיימר בוועידה-הפועל של ההסתדרות", דבר, 29.3.1926. אחד מתומכי משנתו הקואופרטיבית של אופנהיימר, לא נמנע אף מלכרר את חולשותיה ואי-התאמתה החלקית לתנאים ששררו בארץ-ישראל. ראה י. אלעזרייבולקני, כתבים זיה, בדרך, ת"א תשט"ו, ע' 139-170 - סיכומו: "החבורות הולכות ועוברות מ'עולם המחשבה' ל'עולם המעשה' והחיים בוודאי יראו לנו עוד על 'הרבה תיקונים, שעלינו להכניס. עלינו לשמור רק על הפרינציפיון העיקרי: הלאמת הקרקע והתמזגות המשק הגדול והזעיר; בבחירת האמצעים אנחנו תמיד חופשיים לנפשנו'" (270).
48. Erlebtes-Erstrebtes - etc., 1981 (1964) בין תלמידיו בפרנקפורט היו א. פרייזר ול. ארהרד שמילאו תפקידי-מפתח בגרמניה שלאחר המלחמה וכן אנשי-מדע
- כגוטפריד סלומון-צלטור (שהיה זמן רב עוזר-מחקר של אופנהיימר) א. היינמן, פ. שטרנברג, י. קראפט, קו. ספיגל ואחרים. ניסיונו בברנקלאו האריך ימים עד לעליית הנאצים לשלטון. אופנהיימר יישם כאן את אשר למד בניסיונותיו הקואופרטיביים הקודמים - פריילאנד, עדן, מרחביה. ערב עליית הנאצים לשלטון הואשמו אנשי ברנקלאו שהם מנהלים משק על בסיס של "כלכלה קומוניסטית ויהודית". על כך השיב אופנהיימר שאכן זוהי "כלכלה יהודית ברוח של היהודי ישו". ר' ספרו של Hasselbach, 1985. על קרל מאנהיים ר' ספרו אוטוסייה ואידיאולוגיה וכן: D. Frisby, The Alienated Mind, 1918-1933, London, 1992 ch. 4-5.
49. פ. אופנהיימר, "תורת מארכס", דבר, 27.2; 4.4:14.3; 1935; המאמר זכה להסכמות אך בעיקר לביקורת וי. ברזילי פרסם חיבור פולמוסי: פרופסור אופנהיימר ומזייסי המדע בארץ, ת"א, 1935.
50. זו היתה תביעתו הפופולרית של מ. ובר. וקרוב יותר תפיסתו של הנרי אטלן "Le désintéressement: prix d'entrée en scientifique", A tort et à raison, Paris, 1986, p. 201.
51. המשק השיתופי, תוספת לדבר, 31.1 ו-7.3 1935.
52. ש. קפלנסקי, "אופנהיימר איש המדע", חזון והגשמה, מרחביה, 1950, ע' 124.
53. כתביהיד פורסם ב-"Japan and Western Europe", The American Journal of Economics and Sociology, 1944-1945.
54. "Communism and the World Crisis", American Journal of Economics and Sociology vol. (Jan 1942), 1,3 (Apr. 1942), 1,4 (July 1942) 2,1 (Oct. 1942) חלקים מסדרה זו הם תרגום וקיצור שנעשו בידי המחבר עצמו מכתביו בגרמנית.
55. ראה Simmel (1908) וכן Barues (ed.), 1961 אשר מציין את ה"אקלקטיות האנציקלופדית" שלו - בספר (כרך ג') Becker & Barnes (1961). ר' גם את המאמר D. Frisby, "Georg Simmel" 1985.
56. הביטוי מוזכר אצל ש. קפלנסקי, חזון והגשמה, ע' 121, ושם הוא גם מונה את ההסכמות והמחלוקות בין אופנהיימר למארכס ובעיקר הסתייגותו מתורת-הערך, ומחוקי ההצבר הראשוני כמקור למצוקת מעמד הפועלים. וכך רואה זאת גם ש. זיד המזהה את "האגרוצנטריזם" עם "סוציאליזם אגררי".
- לדעתי ניכרת כאן השפעת הלוח-הרעות הקשור בשמם של קרופוטקין ולאנדראוואר. בזיכרונות שפרסם אופנהיימר ב-1942 הוא מספר שפגש את קרופוטקין ב-1910 (בביקור אצל "הקבוצה הסקוטית" שהתכוננה להתיישבות-שיתופית במרחביה) אך כבר לפני כן היו בקשרי מכתבים. הקשר ביניהם נוצר כנראה באמצעות פון-ערדן וגוסטאב לאנדראוואר ("היהודי היקר, הומניסט לוחם"). קרופוטקין קרא את המדינה מתוך הסכמה ואף סיפק לאופנהיימר חומר מתאים על התפתחותה של רוסיה, ר' מאמרי "השפעת קרופוטקין על ההתיישבות השיתופית בארץ", ירשיים, 1994.
57. אופנהיימר הכיר היטב את משנותיהם של הגירפיוזיקרטים (ביניהם הרצקה) והיה קרוב לכמה מדעותיו של הנרי ג'ורג' (ארה"ב, 1839-1897) שנטה אחר תורת

- ריקרו בדבר הרנסה הקרקעית המכבדה על הכנסות היצרנים ואינה אלא פרי המונופולין על הקרקע. הצעתו לא היתה הפקעת קרקעות לטובת המעבדים כי אם איזון ותיקון על-ידי מיסוי מתאים. ואולם במשנת אופנהיימר המונופולין הוא תוצאת האמצעים הלא-כלכליים המשבשים את התחרות החופשית וזה ייחודו בין הסוציאליסטים האגרריים. מצוי כתביד של אופנהיימר (לא פורסם) בשם רפורמה קרקעית, שבו הוא דן בתיאוריות הנירפיווקרטיות של התנועות לרפורמה קרקעית. ר' המבוא של ש. ז'ד להוצאה הצרפתית של הכלכלה הצרופה. על הנרי ג'ורג': L.F. Post, The Prophet of San Francisco, New-York, 1930. כתביד של אופנהיימר – "הרפורמה הקרקעית", תורגם לאנגלית, לא פורסם (מצוי בארכיון הציוני ובארכיון קיבוץ מרחביה).
58. "יסוד ושורש המלחמה", הפועל הצעיר, כרך ח', מס. 21, תרע"ה.
59. "על התהוות המדינה", תרגום מ.נ., מחברות לפרצילוגיה, 5 (1943), ע' 79 והלאה. זהו תרגום מן המבוא לספר Der Staat, מהדורת 1912. ור' ההוצאה האנגלית The State, tr. J. Gitterman, N.Y. 1942. במבוא למהדורת 1975 מצרף האמילטון את אופנהיימר (בעקבות ר. ארון) להוגים המדיניים ברוח האידיאל של פרודון בדבר חופשית ואולי נוסיה גם "מדינה מנמאלית" (כאמור אין אופנהיימר מבקר את קרופוטקין ולאנדאואר שאת כתביהם הכיר).
60. לודויג גומפילוביץ (1838-1909) לימד מ-1882 בגראץ ור' ספריו ועליו: L. Gumplowicz, Rasse und Staat, Wien 1875; Grundrisse der Soziologie, Wien 1885; Barues (1948), p. 191-206. ולעניין המדינה ר' את מאמרו של אופנהיימר בקובץ זה האלהת המדינה. לבירור נרחב של גרסת האלימות בהקשר לא. דיהרינג, ר' פ. אנגלס, אנטידיהרינג, (כרך ג' בכתבי מארכס-אנגלס), מרחביה 1959.
61. The State 1975, עמ' 7, 31-27 ועוד.
62. ר' המאמר לזכרו של קרופוטקין, הערה 56.
63. System der Soziologie, 2, 599-560 ור' גם ש. קפלנסקי, "אופנהיימר כאיש מדע", חזון והגשמה, 118-124 וכן א. שמואלי, "לפטירתו של פ. אופנהיימר", מאזנים, י"ז, תש"ד, 163-166.
64. לעניין זה חשוב ספרו של ל. נלסון – Kritik der praktischen Vernunft, Leipzig, 1910. L. Nelson, Kritik der praktischen Vernunft, Leipzig, 1910.
65. System der Soziologie, Bd. 2.
66. Freiland in Deutschland, Berlin 1895. הרצקה ביקר את הקפיטליזם על שהשתת על קניין פרטי על האדמה המניבה רנטה המשבשת את הזרימה החיובית שמבטיח השוק החופשי. מכאן הסיק שיש להתיישב באדמות פנויות באורח שתפני. גם הרצל הושפע מרעיונותיו של הרצקה – ור' הערה 8.
67. Die Siedlungsgenossenschaft etc, בעמ' 631 והלאה, זהו ספרו החשוב לביסוס התיאוריה הקואופרטיבית שלו על היבטיה העיוניים והמעשיים (כולל התייחסות לניסיונות הקואופרטיביים שחקר). כאן גם פיתוח דרכו המיוחדת – הסוציאליזם הליברלי וככותרת המשנה של הספר – "ניסיון להתגבר באורח חיובי על

הקומוניזם על-ידי פתרון בעיית הקואופרציה והשאלה האגררית".

68.

סקירה מלומדת על התיאוריות הקואופרטיביות בעולם מצויה בספר של א. דניאל, הקואופרציה – חזון והגשמה, תל-אביב 1972 (על אופנהיימר – ראה במפתח השמות; הדיון ב"חוק הטראנספורמציה", ע' 46-96).

69.

פיתוח רעיונות אלה מצויים בספרו Siedlungsgenossenschaft (1896) בעמ' 35-45, 120 והלאה.

70.

כנ"ל, ע' 44 והלאה. ר' י. גלפט, תרומות, מרחביה 1957 עמ' 137 והלאה (בעמ' 145 מזכיר גלפט את הערכתו של בוכארין ושל א. ברנשטיין את משנת אופנהיימר).

71.

באיו מידה עוברים הקיבוצים (כצורה משוכללת ביותר של קואופרציה) את התהליכים ההרסניים – הרי זה נושא לדיון נפרד (ר' מאמרי "שוליית הקוסם" בספרי חזון וחיי יום-יום בקיבוץ).

72.

עוד על תכניתו הקואופרטיבית של אופנהיימר ר' י. גלפט, יעדים חברתיים במחשבה הכלכלית, ת"א, 1975, 193 והלאה; י. גלפט, מסות בכלכלה שיתופית, ת"א 1939 וכן מאמרו של ש. קפלנסקי, "אופנהיימר איש המדע", דבר 12.11.1943. ר' מאמרו של אופנהיימר במשק השיתופי, 1935.

73.

ראהלין (Rahaline) אכן התפתח ליישוב מצליח כלכלית ואף מוסרית-תרבותית, אך הוכרע בידי גורמים חיצוניים (הקרקע לא היתה ציבורית ובעליה משכן אותה). ר' מאמרו המאלף של V. Geoghegan (1991).

74.

Siedlungsgenossenschaft (1896), ע' 452-432 ועוד.

75.

ר' Haselbach 1985. ושוב: באיו מידה השקפת עולם זו עמדה במבחן – הרי זה נושא בפני עצמו.

76.

על ה"אוטופיסט" הרצל ראה ר. אלבוים-דרור, המחר של האתמול, 2 כרכים, ירושלים 1993 (קטעים נבחרים מאלטנוילנד, בכרך ב') ושם גם ניבילוגרפיה נרחבת.

77.

על התפתחות היחסים בין אופנהיימר להרצל, ר' בהרחבה אצל קרסל. ועוד: חליפת המכתבים ומאמרו של א. ביין בקובץ פראנץ אופנהיימר – מאה שנה להולדתו, אוניברסיטת ת"א 1965 ור' את ספרו של פנסלר. D.J. Pensler, Zionism and Technocracy, Indiana University, Press, 1991; A. Bein, Correspondence between F. Oppenheimer and Th. Herzl, Herzl Yearbook, VII, 1971, 89 pp.

78.

הרצל, היוזמן, ת"א, תש"ך, מדינת היהודים ואלטנוילנד – בכל כתבי הרצל, כרך ראשון, הספריה הציונית, תשט"ו. ציון לא אחת שהיו עוד נקודות-קרכה בין אופנהיימר להרצל: לאומיות ליברלית, הגשמת "אוטופיות", יחס ליהודי אירופה ולמסורת המזרחית וכן ל"שאלה הערבית" בפלשתינה. א. רופין מספר ביומנו, 13 במארכס 1926, שבעת ביקורו בארץ התקשר אליו אופנהיימר וביקש להצטרף ל"אגודה לידידות יהודית-ערבית" (היא "ברית שלום" לאחר מכן) – A. Ruppin, Memoirs, Diaries, Letters, Jerusalem 1971, p. 222 ולהלן – כוויכוח על שכיריים ערביים במושבה הקואופרטיבית מרחביה – סלע מחלוקת חריף בין

- המתיישבים החברים ובין דיק ואופנהיימר. ר' גם ש. לסקוב, הריב על אודות אלטנוילנד, הציונות, מאסף ט"ו (1990), 35-53.
79. ר' כתבי ש. קפלנסקי שהיתה לו זכות ראשונים בשינוי היחס להתיישבות השיתופית. ש. אונגר, "פועלי ציון במערכות למען תכנית אופנהיימר", הציונות, מאסף, י"ד (1989) 263-286. בין המסתייגים בקרב פוע"צ היה גם ב. ברוכוב (הוא שינה את עמדתו ב-1917), קפלנסקי אף ארגן סמינר לפעילים וביקור של אופנהיימר בסניפי לבוב ודרוהוביץ (1909).
80. א. רופין, סרקי חיי, 3 כרכים (ומבוא של א. שבייד בכרך ג'), וכן יומניו ור' י. ראובני, סוציולוגיה ואידאולוגיה במשנתו של ארתור רופין, כיוונים, 23 (1984), 25-47.
81. המושבה והקואופרציה במרחביה נחקרו בהרחבה ונציין בזה חיבורים עיקריים: ספר מרחביה – הקואופרציה, בעריכת לוברני ספר מרחביה (קיבוץ השומר הצעיר), בעריכת ד. כנעני, מרחביה 1961; י. רבינוביץ, מרחביה 1911-1918, הוצאת הקק"ל; כתביו של אופנהיימר על מרחביה; י. דון (עורך), פראנץ אופנהיימר והקולוניה הקואופרטיבית מרחביה, אוניברסיטת בריאילן, 1973; י. דון, "פראנץ אופנהיימר והיישוב השיתופי מרחביה", בריאילן, קובץ העשור, תשכ"ה, 234-269 ועוד ועוד (ר' בספרו של פנסלר, ע' 119-122, 139-143 ובמיוחד על המהנדס-המנהל דיק).
82. לא כאן המקום להרחיב בדיון על מקומה של האידאולוגיה במערכות ההתיישבות ועל הסיבות המיוחדות שהכשילו את הניסיון הקואופרטיבי במרחביה; על כך ראו בהרחבה, ולא מתוך הסכמה י. דון, "אופנהיימר והיישוב השיתופי במרחביה", קובץ בריאילן, תשכ"ה ולעומתו י. אופנהיימר, מה היתה הסיבה המכרעת לחורבנו של היישוב השיתופי מרחביה, "פראנץ אופנהיימר והקולוניה הקואופרטיבית מרחביה", בריאילן 1973, ע' 39-53 (ור' שם את דברי י. שוצברג, חבר קיבוץ מרחביה). ואשר למקומה של האידאולוגיה, ר' A. Yassour, 1982 "Socialist-Communal Ideas etc. Communal Life", והוויכוח המאלף מעל דפי כתביהעת קתרדה, מס. 18, 23, 29.
83. תכניתו של אופנהיימר מוסכרת ומנומקת בהרחבה בחוברת שלו 1914, Merchavia המתורגם בקובץ זה לראשונה ור' גם ספר מרחביה, 1961, ע' 73-75. ולענייננו חשובים מאוד שני מאמרים נוספים בקובץ זה: "קניין-הציבור וקניין היחיד בקרקעות", 1918, ו"קואופרטיבים הארמוניים ויריבים", 1935.
- בספר מרחביה הקואופרציה, כותב ד. בן-גוריון: "רעיון הקואופרציה במרחביה היה נרמה לי, הניסיון הראשון של התיישבות מתוכננת לפי רעיון סוציאלי מראש, לפי שיטתו של פרופ' אופנהיימר ובכרכת הקונגרס הציוני".
84. ר' מאמריו בספר בוסל ובש. גדון, כרך א' 1958.
85. ש. דיק, דו"ח לחברה להתיישבות ארץ-ישראל, קטעים בספר מרחביה הקואופרציה. ור' שם את מאמרו של א. לוברני, "הניבטת מול העתיד", עמ' 216-224.
86. י. דון, תשכ"ה, עמ' 266-269.

87. מ. בוכר, נתיבות באוטופיה, תש"ז, ע' 121.
88. הקבוצה – מאסף לענייני הקבוצה, ת"א, תרפ"ה, ע' 15, 51, 115 ועוד.
89. הורוביץ וליסק, 1990, ע' 96.
90. קפלנסקי, 1950, ע' 119.
91. ר' ספריו של י. גלפט במיוחד.
92. Erlebtes etc., ע' 123-126.
93. א. בייץ (עורך), 1965 ע' 36 (מובא בקובץ שלבו).
94. גדון, 1958, ע' 19.
95. עיקרי הדברים הוכנו בהרצאה לכנס השלישי של חוקרי הקיבוץ לכבוד שנת ה-80 לייסוד דגניה (1990). איש הקיבוץ מרחביה ביקר את הקואופרציה האופנהיימרית על שהשליכה יתרה על אדמיניסטרציה יעילה והפרשיות בשכר, ואלה הולידו בעיות חברתיות חמורות. והוא מביא קטע ממכתבו של אופנהיימר (6.9.1912) בזה הלשון: "חלוקת הרווחים לפי המבצע הוא המניע הפסיכולוגי של כל השיטה. השינוי התמים לכאורה (שהציע או ש. קפלנסקי) המוצע, יביא לחלוקה קומוניסטית לפי גולגולת. הקומוניזם "הוא חורבן" (צ. ורדי, "מרחביה תרע"א-תש"א", אורחות חברה, מרחביה 1946, 160-161).

תאריכים בחיי פראנץ אופנהיימר

- 1864 - נולד בברלין ב־30 במארס, במשפחת הרב של הקהילה הרפורמית.
- 1881 - מסיים את לימודיו בביה"ס התיכון הכללי בברלין.
- 1886 - מוסמך לרפואה; עובד בברלין וסביבתה.
- 1890 - נושא לאישה את מרטה אופנהיים.
- 1895 - מפרסם מאמרים על בעיות חברה ועל ניסיונות של התיישבות שיתופית בגרמניה.
- 1896 - מתפרסם ספרו על יתרונות ההתיישבות השיתופית:
- Siedlungsgenossenschaft: Versuch einer positiven Überwindung des Kommunismus durch Lösung des Genossenschaftsproblems und der Agrarfrage.
- (ניסוח החוק בדבר "ניוון הקואופרטיבים").
- 1900-3 - מאמרים בשאלה האגררית, ההתיישבות השיתופית והאוטופיות. ראשית ההתכתבות עם תיאודור הרצל.
- 1903 - משתתף בקונגרס הציוני הששי. לבקשת הרצל הציג את תכניתו להתיישבות ציונית בארץ־ישראל.
- 1907 - מופיע ספרו "ה מ ד י נ ה" (בסדרה בעריכת מרטין בובר).
- 1908-9 - מקבל תואר דוקטור לפילוסופיה והוראה באוניברסיטת ברלין.
- 1909 - ציר בקונגרס הציוני התשיעי, שבו הוחלט לבצע מעשית את תכנית היישוב השיתופי הניסיוני בארץ־ישראל.
- 1910-11 - נרכשה אדמה בעמק יזרעאל, הוקם היישוב "מרחביה". ביקור ראשון בארץ.
- 1911-14 - פרסומים על תכנית "מרחביה" והרצאות ברחבי העולם.
- 1912 - מפרסם ספר על "הבעיה הסוציאלית והסוציאליזם".
- 1913 - ביקור שני בארץ־ישראל.
- 1914-18 - מלחמת העולם הראשונה. פועל לטובת יהודי מזרח־אירופה תחת הכיבוש הגרמני.
- 1917 - מקבל תואר פרופסור לסוציולוגיה.
- 1919 - פרופסור מן המניין באוניברסיטת פרנקפורט - לראשונה במחלקה לסוציולוגיה ולכלכלה מדינית.
- 1922-35 - כותב עבודות מדעיות. (ספריו השיטתיים בסוציולוגיה: System der Soziologie, 4 vol. (in 8).
- 1929 - מפרסם ספר מסות על דרכו המדעית.
- 1931-2 - ביקורים בארץ־ישראל.
- 1933 - פורש לגמלאות מאוניברסיטת פרנקפורט ועוזב את גרמניה לפאריס.
- 1934-5 - ביקורים בארץ־ישראל וביפאן.
- 1936 - ביקור בארץ־ישראל; פרסום כמה ממאמריו בעברית. נסיון להשתקע בארץ, אינו עולה יפה.

- 1940 - משתקע בלוס אנג'לס; יוזם ומשתתף פעיל בכתבי־העת:
- American Journal of Economics and Sociology.
- 1941-2 - מפרסם בכתבי־העת הנ"ל מסות על כלכלת המלחמה, בנושאים מדיניים, מונופולים ואיגודים מקצועיים, וכן על הקומוניזם והמשבר העולמי.
- 1942 - משלים כתיב־יד על הרפורמה הקרקעית (ברוח משנתו של הנרי ג'ורג').
- 1943 - נפטר בלוס אנג'לס ב־30 בספטמבר.

אופנהיימר הצעיר